

קובץ
חצי
גבורים

פליטת סופרים

מאסף תורני

ה

ניסן תשע"ז

ראש המערכת

הרב משה לייב הברמן

ראש מכון פליטת סופרים ועורך אחראי

הרב יעקב יצחק הכהן מילל'ער

חברי המערכת

הרב משה דוד צ'צ'יק

הרב יוסף שאול הויזמן

הרב יעקב ישראל סטל

הרב משה המביצר

נערך ע"י חברי המערכת
ובעזרת הרב משה שוחט

©

**כל הזכויות שמורות
מכון פליטת סופרים**

100 Ashley Ave.
Lakewood, N.J. 08701

Email:
plaitassofrim@gmail.com

תוכן הענינים

פירושים

א	הרב יהודה זייבלד	תרגומו של רס"ג למגילת רות
מד	הרב אהרן מושקוביץ	שלושה פירושים קדומים למסכת נדה
קלד	הרב יעקב ישראל סטל	קטעים חדשים מכתב־יד מפירושי רבינו יהודה החסיד על התורה
קנב	הרב אריאל אביני	פירוש על ספר משלי ממחבר בלתי נודע (כנראה מחכמי ביזנטיון מתקופת הראשונים)
ריח	הרב יעקב משה שורקין	פירוש רבי יוסף בן שושן לשיר השירים

פיוט

רנד	ד"ר גבריאל וסרמן	פיוט "גשמת" לא־ידוע לחנוכה
רסג	הרב יעקב לויפר	הקדושתא
שז	הרב אהרן גבאי	מילואים למאמר הנ"ל
שי	הרב יעקב משה שורקין	וידוי גדול 'קרבן תענית' המיוחס לרבינו יונה החסיד מגירונדי
שלד	הרב אלי שטרן	סליחה על גזירות ת"ח ות"ט מאת רבי אורי ב"ר רפאל מענגבורגא

דרוש

שנז	ד"ר עזרא שבט	מדרש חדש לירמיהו כג-כד
שסג	הרב לוי יצחק חריטין	שער סמוכים לרבינו אלעזר מגרמייזא 'הרוקח'
תכו	הרב משה שוחט	דרשות המילה מאת ר' אפרים בן גרשון הרופא מיוון

דעת מקרא

תסב	הרב מרדכי דב וינטרויב	תיקון מגילת אסתר לרבינו תם
תעח	הרב יהושע יצחק ינקלביץ	זיהוי אבני החושן על פי תרגום השבעים והתרגומים הארמיים
תקמב	הרב יעקב ישראל סטל	חומות יריחו: מניין, טיבן ועניין
תקפו	הרב אייל פישלר	פירושי רס"ג לפרשת "איש אשר ישחט... במחנה או... מחוץ למחנה"
תר	גבריאל יצחק רוונה	ארון הברית כמייצג תהליך הלמידה ורכישת הידע
תרז	הרב שמריה גרשוני	הצירופים הלשוניים 'שכב עם' ו'שכב את' ע"פ שיטת הנצי"ב

חקירות ודרישות

תריב	הרב ישעיה אשר זעליג מיללער	"בכדי ספדו ספדיא?"
תרמג	הרב אהרן גבאי	עיונים בהגהות רש"י לנוסח התלמוד בפרק ראשון דגיטין
תרסח	הרב אריאל אפרים אהרנוב	מערכת ההפניות בקבצי תוספות טוך
תשי	הרב אהרן גבאי	מילואים למאמר הנ"ל
תשיד	הרב אריאל אפרים אהרנוב	שינויי עריכה בסופי המסכתות בקבצי תוספות טוך

בית הועד

תשמו	הרב ד"ר יהודה צבי שטמפר	הקדמת רב האיי גאון לספר המקח והממכר
תשנג	הרב יהודה זייבלד	חלקו של רס"ג בעריכת מגילת אנטיוכוס וההדרה של הקדמתו
תשעח	הרב רועי הכהן זק	ספר רקח לרבינו אלעזר מגרמייזא
תשצט	הרב אברהם וסרמן	מובאות מ'משנה תורה' לרמב"ם בפירושי ר"ש משאנץ
תתכ	הרב אריאל אפרים אהרונוב	עיון נוסף בייחוס תוספות מגילה כתוספות טוך
תתכט	הרב אריאל אפרים אהרונוב	תוספות טוך לקידושין
תתמח	הרב אהרן גבאי	בירור זהות מחבר 'שיטה ישנה' למסכת כתובות
תתנו	הרב משה הלל	בירור זהותו של מעתיק ספר "עץ חיים" להרח"ו כתב יד עם קולופון משנת של"ט:
תתקיב	רבי דוד צבי הילמן ורבי אברהם מאיר הכהן גלאנצר	שיתסר מכתבים בענייני תורה ולשון

קורא הדורות

תתקל	הרב רפאל פלדמן	מרד בר"כוכבא - כרונולוגיה חדשה
תתקנב	הרב יעקב יצחק הכהן מיללער	תשובות חכמי איטליה בעניין המעכב את היחיד מלבוא לבית הכנסת שבביתו
תתקפג	הרב פרופ' יעקב שמואל שפיגל	אגרת חדשה מפולמוס רמח"ל: ר' ישעיהו באסאן לר' יעקב כהן פאפירש
א'ו	הרב אברהם אביש שור	יחס גדולי החסידות לשלטון והקשר בין העליה לא"י לחלוקת פולין
א'לו	ד"ר בן-ציון קליבנסקי	כתיבת ספר תורה על-שם "החפץ חיים" - ממבצע התרמה למפגן אחדות
א'פ	משה אריאל פוס	שטר היתר המכירה תרמ"ט

תגובות

א'קיא	הרב ישראל רובין	תגובה למאמר 'מקומות שאין להם הכרע'
א'קיב	הרב אהרן מושקוביץ	מילואים למאמר 'פירוש שיר היחוד על דרך הקבלה'

הרב אלי שטרן

ירושלים

סליחה על גזירות ת"ח ות"ט מאת רבי אורי ב"ר רפאל מענגבורגא*

המאורעות הקשים שעברו על יהודי פולין וחורבן הקהילות בשנים ת"ח-ת"ט, במהלך מרד הקוזקים נגד מלכות פולין, והמשך המאורעות עד לשנת תי"ז¹, הביאו ליכול ספרותי נרחב שנכתב בעקבותיהם. יכול זה כולל כרוניקות ועדויות כתובות לצד פיוטי סליחות וקניות על חורבן הקהילות². עם מחברי הסליחות והקניות נמנו גדולי הדור ומנהיגיו, כדוגמת רבי שבתי כהן – הש"ך, רבי דוד ב"ר שמואל הלוי – הט"ז, רבי יום טוב ליפמן הלר בעל "תוספות יום טוב", רבי שבתי שעפטיל הורוויץ – בן השל"ה, ועוד.

להלן סליחה מאת מחבר ושמו רבי אורי בן רפאל מענגבורגא, אשר מתפרסמת כאן לראשונה מתוך כתב-יד יחיד שנמצא בגנזי ספריית אוקספורד³. הסליחה נרשמה אצל צונץ⁴ ומשם נרשמה ב'אוצר השירה והפיוט' של דוידזון⁵, אך טרם נדפסה.

על אף שאין בסליחה אזכור מפורש של הגזירות, סגנונה מורה שנכתבה בעקבות צרות שפקדו את ישראל בימיו של המחבר⁶. בנוסף לכך, אחד מגדולי הדור, הוא רבי יום טוב העליר בעל "תוספות יום טוב", מוזכר ב'פתיחה' לסליחה ב"ברכת החיים" (נר"ו). מאחר שהסליחה נכתבה בחייו של בעל "תוספות יום טוב", שנפטר בשנת תי"ד, וסגנונה דומה לסליחות שנכתבו בעקבות פרעות ת"ח ות"ט, הדעת נוטה כי הסליחה שלפנינו נכתבה בעיצומם של המאורעות, בין השנים ת"ח-תי"ד.

בראש הסליחה מובאת 'פתיחה' שבה פרטים על מבנה הסליחה, וכן על מחברה:

סליחה מיוסדת על גזירות ושמות שעברו עלינו באריכות הגלות... ועשויה בתחלה על פי

- * נכתב במסגרת מחקר במכון "עד הנה" – לחקר המורשת התורנית בגליציה ובקובינה.
1. השם המקובל למאורעות הוא "גזרות ת"ח ות"ט", אך למעשה מרד הקוזקים בפולין לא הסתיים בשנת ת"ט אלא המשיך גם בשנים שלאחר מכן, ואל צרה זו נוספה מלחמת שוודיה-פולין שפגעה אף היא קשות ביהודים. סקירה על המאורעות ראה: מיכאל הנדל, גזרות ת"ח-ת"ט, ירושלים תש"י, במבוא.
 2. ראה: נחום וואהרמן, מקורות לתולדות גזרות ת"ח ות"ט, תפלות וסליחות לכ' סיון. ירושלים תש"ט; חיים יונה גורלאנד (חי"ג), לקורות הגזרות על ישראל, אודסה תרמ"ז-תרנ"ג; שמעון ברנפלד, ספר הדמעות, כרך ג, ברלין תרפ"ו.
 3. אוקספורד, ספריית הבודליאנה מס' 677, ראה להלן את תיאור כתב-היד. תודתי נתונה לספריית אוקספורד על רשות הפרסום. אני מודה מאוד לידידי ר' משה שפרבר על הערותיו המאלפות והחשובות, ותודה לד"ר יהושע גרנט על הערותיו.
 4. L. Zunz, Literaturgeschichte der Synagogale poesie, Berlin 1865, pp 436-437.
 5. ישראל דוידזון, אוצר השירה והפיוט, ניו יורק 1924, חלק א, עמ' 94, מס' 2021. וכן נרשמה עפ"י צונץ אצל רש"י פין, כנסת ישראל, וורשא תרמ"ז, עמ' 92.
 6. רוב התפילות שנכתבו בעקבות המאורעות מכילים תיאורים מפורטים של המאורעות, ולפעמים גם פירוט מסמך שיער על ההרג האכזרי שנעשה ביהודים. כבר העירו חוקרים שתפילות אלו לא נכנסו לסידורי התפילה, לסליחות ולקניות, ובסליחות שנדפסו לכ' סיון מופיעים סליחות ישנות. יתכן והסיבה לכך היא שתפילות אלה ספציפיות מדי ומכוונות רק למאורעות שהתרחשו בשעתם, ולא יכולים לשמש לדורות.

[חצי גבורים – פליטת סופרים, חוברת י, ניסן תשע"ז]

א"ב בראשי תיבות וחתומת מחברה אורי בן לאדוני אבי החבר רבי רפאל זכרנו לברכה מענגבורג יגדל בתורה ובמעשים טובים אמן סלה חזק ואמץ.

לא הצלחתי למצוא פרטים אודות המחבר, אך שם משפחתו "מענגבורג" מורה שמוצא משפחתו מגרמניה⁷.

לשון הסליחה בלולה במליצות ושיבוצים מפסוקי התנ"ך ומן המשניות ובביטויים ארמיים מן התלמוד. הסליחה מכילה 61 מחזרות, והיא בנויה על סדר מסכתות המשנה, באופן שכל מחזרות מסתיימת בשיבוץ שם אחת המסכתות.

כפי שנכתב בפתיחה לסליחה, ראשי השורות מסודרים תחילה לפי סדר הא"ב, ולאחר מכן מופיע באקרוסטיכון שם המחבר: "אורי בן לאדוני אבי החבר רבי רפאל זכרנו לברכה מענגבורג יגדל בתורה ובמעשים טובים אמן סלה חזק ואמץ".

בהקדמה לסליחה צוין כי סדר המסכתות הוא "בסדר שסדרם בעל התוספות יום טוב נר"ו". כפי שכתבתי במקום אחר⁸, בעקבות בעל "תוספות יום טוב" התקבע סדר המסכתות בדפוסים כפי סדרו של הרמב"ם. בשנים שקדמו לו נהגו המדפיסים לשנות את הסדר לפי טעמים.

בכתב-היד נוסף פירוש נרחב בשולי הסליחה, שכפי הנראה כתב המחבר בעצמו, ראה על כך להלן.

מקבילות בפיוטי סליחות אחרים

לסליחה שלפנינו מצאתי מקבילות סגנוניות בכמה פיוטים, מהם שקדמו לתקופתו ומהם שנכתבו אף הם בעקבות מאורעות ת"ח ות"ט, וכפי שאפרט:

א. הפיוט "תא שמע מרי עלמא צלותא שפירא", מופיע בסדר סליחות כמנהג אשכנז, שנדפס בפיוט די סקו⁹ בשנת רל"ה¹⁰. סליחה זו מיוחסת לרבי אפרים בר' יעקב מבונא (מבעלי התוספות באשכנז במאה ה-12), החתום לקראת סוף הקינה באקרוסטיכון¹¹. בדומה לסליחה שלפנינו אף פיוט זה מורכב מביטויים ומטבעות לשון מן התלמוד.

נראה כי מחבר הסליחה שלפנינו הכיר פיוט זה והושפע ממנו, והדבר בולט לעין מדוגמאות ההשוואה הבאות:

7. כפי הנראה מהכפר מענגבורג (Mengeburg), ששכן בין הערים דרמשטאט ווירצבורג (כיום הכפר אינו קיים ובמקום נמצאת רק אכסניה). תודתי נתונה לידידי הרב יהודה הורוויץ על מידע זה.

8. במאמרי: 'שירים על ששה סדרי משנה - דף לא ידוע מאת ר' חיים פינצי מפזארו ואנקונה', חצי גבורים ח (אלול תשע"ה), עמ' תשל-תשלד.

9. Pieve di Sacco, הסמוכה לפאדובה, איטליה.

10. בסליחות ליום חמישי. ולאחר מכן חזר ונדפס במהדורות נוספות של סליחות כמנהג אשכנז.

11. מהדורה מתוקנת של פיוט זה ראה אצל: א"מ הברמן, פיוטי רבי אפרים בר' יעקב מבונא, הוצאת שוקן, ירושלים 1969. וראה שם רשימה ביבליוגרפית של הפיוט בדפוס. על פיוט זה נכתב פירוש מאת רבי ישעיה ב"ר יוסף רומאנין. הפיוט עם פירוש זה נדפס בקונטרס בשם 'מליץ ישר', ונציה ת"צ.

הסליחה שלפנינו	"תא שמע" – ר' אפרים מבונא
טרוקן גלי מקמאי ואריא אמצראי ארבעית	בלו מינדה והלך שליט עלי למטרא / אריא ארבה ארבעית לי אמצרא
רחמנא לצלן מהאי דעתא דעבודה זרה, אלהים על ההרים	רחמנא לצלן מהאי דעתא דעבודה זרה / עפרא בפומיה דאויב על הך דבורא
ולא נשכניניה עד זבילא בתרא בשבועה ובגדרים	רשע דקארי ליה מאי דקארי ליה בשקרא/ שבועה דלא נשכניניה עד זבילא בתרא
שחיטה וזריקה לים המלח וגזירה לגזירה גוזרים	גמרין ניקום ונגזור גזירה לגזירה
ולחרמא לא תקרב לך אמרינך נזיר	אף לכרמך לא תקרב אמרין לך נזירא
הלא למיכל אסורא ולמשבק היתרא דין עסק בישין	חלופי מרגניתא בחספא דין עסק בישא סחורה
דלתות הנעולות תפתח ואוקי לך באתרא	דון מינה ומינה ואוקי ליה באתרא

ב. סליחה נוספת שמצאתי בה מקבילות לסליחה שלפנינו היא "תא שמע מהימנא רעיא, פרוק פרוקא פשוט בעיא", שנכתבה על גזירות ת"ח ות"ט, ע"י רבי גבריאל שוסבורג¹², בספרו "פתח תשובה", שנדפס סמוך למאורעות, באמשטרדם תי"ג (או תי"א¹³), ולאחר מכן נדפס שוב¹⁴. ספר זה מכיל שתי סליחות שכתב רבי גבריאל: אחת בעברית, ובה תיאור של חורבן הקהילות, והשניה בארמית תלמודית¹⁵. נראה כי גם כאן הושפע המחבר מהפיוט הנזכר של רבי אפרים

12. אודותיו ראה: הרב י"י גרינוואלד, 'לתולדות המקובלים באונגאריה משנת שע"ה עד שנת תק"כ', סיני כד (תשרי-אדר תש"ט), עמ' רד.

13. הדבר תלוי באופן חישוב שם ה' בפרט השנה שבשער. ראה על כך: ר"ש שפיגל, עמודים בתולדות הספר העברי - בשערי הדפוס, ירושלים תשע"ד, עמ' 297-298. (יש להוסיף על דבריו כי מלבד לנדסהוט, גם חיו"ג [ראה הערה הבאה] חישב את פרט השנה תי"א).

14. חלקו הראשון של הספר, שבו סליחה בעברית המתארת את גזירות ת"ח ות"ט, נדפס שנית ע"י חיו"ג, לקורות הגזרות על ישראל, חלק א, אודסה תרנ"ג; אך החלק השני - הסליחה בארמית - לא נדפס שם. לאחר מכן, נדפס הספר שוב במלואו בפרשבורג תרנ"ט.

15. מעניין להביא כאן את הסברו של רבי גבריאל (בהקדמה לסליחה), מדוע בחר לכתוב את פיוטו בארמית: "...ולזה לא מנעתי מליסדו בל'נשון] תרגום, אף שאין מלאכי השרת מכירין ומשתמשין בל'נשון] ארמי, ויען כי ניתן רשות למלאך גבריאל לפסוק דברי' [ג] כלפי מעלה לזכותן של ישראל כמו שאכתוב בס"ד לקמן והוא מכיר בכל הלשונות וחביבין ליה עובדיהו דרבנן ושקיל לזכותיהו ככולי עלמא ולימד זכות על בנים לה' אלהינו שהם בני אברהם יצחק ויעקב אבותינו ועל דא אהדרוהו לפרגודא, ואיידי דאתא לי מדרשא זו חביבין לי מלתייהו דרבנן ולישנא דידהו עדיף לי, גם כדי להמתיק קליפת נוגה שהתרגום רומז לה שהיא תאיבה לעשות חסד עם ישראל ולהתכלל בקדושה ואז לא יהיה שום מנוע וקטרוג, גם למען לא יכירו יתר ההמוני דברי חכמים וחדותם כמתרעם ח", אלא כאן קובלנא דשריא, ושלא לתלות במעשינו אלא לעורר זכות אבות ודרבנן קשישא ובתראי, ולמענו למענו יעשה, וברשעת הגוים האלה לבלתי חלל שמו בגוים, וע"כ יסדתי בל'נשון] ויכוח סוגית תלמודא דרבנן...". יתכן שהסבר זה היה לגנד עיניו של מחבר הסליחה שלפנינו, או לפחות הסבר ברוח דומה.

מבונא¹⁶. עם זאת, אין בידי לקבוע את היחס המדויק אל הסליחה שלפנינו. דהיינו, האם מחבר הסליחה שלפנינו השפיע על רבי גבריאל או להיפך.

להלן טבלה להשוואת סליחה זו עם הסליחה שלפנינו ועם הסליחה של רבי אפרים מבונא:

"תא שמע" - ר' אפרים מבונא	הסליחה שלפנינו	ר"ג שוסבורג
דיציבא בארעא ובשמי שמיא גיורא		יציבא בארעא וגיורא בשמיא
	ואדרבה אפכא מסתברות	והא אדרבא איפכא מסתברא
בלו מינדה והלך שליט עלי למטרא / אריא ארבא ארבעית לי אמצרא	טרוקו גלי מקמאי ואריא אמצראי ארבעית	
גמרינן ניקום ונגזור גזירה לגזירה	שחיטה וזריקה לים המלח וגזירה לגזירה גזורים	זכורא ועקרבא רתתי דסתרא ליקום ולגזור גזירה לגזירה
רחמנא לצלן מהאי דעתא דעבודה זרה / עפרא בפומיה דאויב על הך דבורא	רחמנא לצלן מהאי דעתא דעבודה זרה, אלהיהם על ההרים	מתקף תקיפא מעברן במילן, מהאי דעתא רחמנא ליצלן

ג. פיוט נוסף, שנתחבר אף הוא בעקבות גזירות ת"ח ות"ט, כתב רבי משה כ"ץ, רב בנארול (פולין), ולאחר שברח בשעת הגזירות נתמנה לרב במיץ¹⁷. פיוט זה זכה להדפסות רבות, במיוחד בעיר רבנותו מיץ¹⁸. גם בפיוט זה אנו מוצאים דמיון סגנוני לסליחה שלפנינו.

נביא כדוגמה את הקטע הבא, המבוסס על שמות פרקי משניות:

"נדיבי עמים נאספו וידור נדרים / ללמד בישראל חק ומשפט בששה סדרים / והאינדא כולו
תנוי בניזקין / מאן דתני מציקין ומאן דתני מסיקין / על הזועות ועל הזיקין / לא היו גומרינן
כותיקין. מה אעידך ומה אדמה לך ארץ פולין / יגענתם באלו הן הנשרפים / ובפרק כיצד
צולין / שניתם באלו הן הנחנקין / ובפרק תולין / בפרק אלו הן הלוקין / ובפרק אלו הן
הגולין...".

16. בפרט שמתחיל כמוהו את הסליחה במילים "תא שמע".

17. שמו המלא: רבי משה ירמיהו ב"ר אלעזר הכהן. נולד בקרמניץ והיה תלמיד המהרש"א. בנו הוא רבי טוביה הרופא, שהתפרסם בספרו "מעשה טוביה". ראה אודותיו: חיו"ג, לקורות הגזרות על ישראל, חלק ג, קראקא תרמ"ט, עמ' 8-10; ש' אטינגר וח' שמרוק, לתולדות הישוב היהודי בקרמניץ, בתוך: פנקס קרמניץ, תל-אביב תשי"ד, עמ' 20, הע' 56.

18. נדפס בשם 'בקשה' או 'מגילת סתרים', לראשונה באמסטרדם [?] תי"ז, ולאחר מכן באמסטרדם תנ"ט, אמסטרדם תע"ז, אמסטרדם תצ"ג, מיץ תקכ"ד, מיץ תקל"ז, מיץ תקמ"ח, לינעוויל תקס"ו (בתוך 'תפלות ובקשות לימים נוראים'), מיץ תקע"ח (בתוך סידור תפלה כמנהג אשכנז ופולין), מיץ תקפ"א (בתוך 'סדר בקשות... לימי הסליחות והתשובה...'), ולבסוף ע"י גורלאנד, שם. (במאגר הממוחשב "אוצר החכמה" מצויות הסריקות של אמסטרדם תע"ז ומיץ תקכ"ח, תחת השם 'בקשה').

בסליחה שלפנינו שימוש דומה במליצה: "וכולה תנויי דידן בחדא מסכתא דכולא נזיקין", וכן ישנו דמיון בשיבוץ שמות פרקי המשנה.

ד. קונטרס בן ארבעה דפים, המכיל שני פיוטי סליחות מאת רבי נתן שפירא אב"ד קראקא בעל "מגלה עמוקות", ואשר נדפס כנראה בקראקא, בשנת שצ"ה בערך¹⁹. הפיוט הראשון הוא "סליחה לקדושים", ובו אנו מוצאים סגנון דומה לסליחה שלפנינו, עם שיבוצים מתוך לשון המשנה:

ואנו בזמן הזה דוים סחופים ומטורפים / אלו הן הנסקלין והנחנקים והנהרגים והנשרפים
(דף א/2)

רבות רעות אפפנו מידיעת הטומאה שמים / לקינו בגופינו ובממונינו וראינו מראות נגעים
שנים / עד מה י' תאנף לנצח ותקיים שבועות שמים / ושלח לנו גואל ותוציא יציאות שבת
שמים (דף ב/1).

הפירוש לקינה – מנהג מחברים לכתוב פירוש לשירהם

תופעה משותפת לשלושת הפיוטים האחרונים שהזכרנו, שלכולם נוסף פירוש מאת מחבר השיר. רבי גבריאל שוסבורג כתב פירוש לסליחה שלו²⁰, וכך גם רבי משה כ"ץ²¹. בפיוט של רבי נתן שפירא צורף פירוש רק על חלק מהשיר, אותו כתבו תלמידיו מפיו, וכפי שנכתב שם בהקדמה לפירוש: "זאת לדעת אלו כתבנו אפס מקצה הפירוש של הסליחה זו, כאשר היה את לב הגאון מורינו המחבר אז ודאי לא היה יכול הזמן והנייר. אכן לרוב הפצרותינו מאת הגאון זלה"ה לבאר המאמר היותר סתום וחתום, הבית המתחיל רבות רעות אפפנו וכו', הכולל פלאי פלאות נפלאות מתורתו, ביאר הגאון הנ"ל דבריו בדרך קצרה, ואנחנו כתבנו הדברים ההם היקרים מפיו פה מפיך מרגליות..."²².

כאן יש לציין קינה נוספת שנכתבה על גזירות ת"ח ות"ט, המתחילה "שמע אלי קול בכי וקינה", מאת רבי מרדכי ב"ר נפתלי הירש מקרעמזיר²³, ואשר כותרתה "זו הקינה על מאה ועשרים אלפים קדושים במדינות רוסיא". קינה זו נדפסה בלובלין²⁴?, בשנת ת"י בערך²⁴, ואף היא נדפסה ביחד עם פירוש ארוך ומפורט מאת המחבר.

19. "סליחה לקדושים... שיסד הגאון ראש גולה מוה"ר נתן זלה"ה שפירא, ר"מ ואב"ד דק"ק קראק' לאומר' ביום כפורים אחר אלהים אל דמי לדמי, יסדם בשנ'נה] שעינו את הקדוש הח"ר אנשיל בן... כמר מרדכי מאנש...". את השנה ציינתי למעלה עפ"י הרישום במפעל הביבליוגרפיה (רשומה 316990). מהעובדה שהמחבר מוזכר בפתיחה בברכת המתים עולה כי קונטרס זה נדפס לאחר פטירתו בשנת שצ"ג, ועל כן טעו אלו שרשמו על קונטרס זה שנדפס בשנת שצ"א. עם זאת, מדברי רבי נתן בספרו "מגלה עמוקות" (אופן קיא; קראקא שצ"ז, דף סב, ב) נראה כי אכן נדפסה כבר מהדורה מוקדמת יותר בחייו: "והדפסתי אותה בסליחה שלי שחברתי על הקדוש ר' אנשי"ל (בשנת א'נש"י"ל' בק"ק קראקא)...". שנת א'נש"י"ל' היא שצ"א. הדפסה מוקדמת זו לא ידועה כיום. סריקה מקונטרס זה מצויה במאגרים "HebrewBooks" ו"אוצר החכמה" (תחת השם "סליחה לקדושים").

20. עובדת היותו מחבר הפירוש ברורה ובין היתר מוכחת מכמה מקומות בפירוש.

21. הדבר מוזכר בכל מהדורות הדפוס של הפיוט.

22. ואכן בספרו "מגלה עמוקות" (שם) מוסיף לבאר את שירו.

23. ראה אודותיו: חייו, לקורות הגזרות על ישראל, לקוטים ומלואים, קראקא תרמ"ט, עמ' 25.

24. סריקה של הדפסה זו מצויה במאגר "אוצר החכמה" תחת השם "זו הקינה...".

הרי שיש לנו ארבעה פיוטי סליחות שנכתבו על גזירות ת"ח ות"ט וכולם נתפרשו ע"י מחבריהם. בדומה להם, גם הסליחה שלפנינו מופיעה עם פירוש צמוד, והשערתו היא שהפירוש נכתב ע"י מחבר הסליחה עצמו²⁵. פירוש זה הוא כעין השלמה ותוספת לפיוט.

חשוב לציין כי תופעה זו של מחברים הכותבים פירושים על פיוטיהם מוכרת גם מתקופות וזמנים אחרים ואינה ייחודית לתקופה זו, ועם זאת יש בדבר כדי להצביע על קשר אפשרי, אם ישיר ואם בהשפעה עקיפה, בין מחברי הסליחות על גזירות ת"ח ות"ט²⁶. כתיבת פירוש לשיר היא יתרון מבחינת המחבר שיכול לכתוב את שירו בלשון קשה או חידתית יותר, כשהוא מסתמך על פירושו הצמוד שיבאר את הדברים²⁷.

התפילות מספר חסידים

בחלקה האחרון של הסליחה שילב המחבר שתי תפילות המובאות ב"ספר חסידים" לרבי יהודה החסיד, וכפי שכתב בפתיחה לסליחה: "סליחה מיוסדת על גזירות ושמועות שעברו עלינו באריכות הגלות ובסופה נכלל בה התחינה המדוברת בספר חסידים בס' קצ"א, ועוד נכלל בה תפילת ר' ישמעאל גם כן בספר חסידים בסימן תפ"ה". התפילות אינן מובאות כלשונן, אלא בעיבוד והתאמה לסגנון הסליחה.

התפילה הראשונה המובאת ב"ספר חסידים" מתחילה במילים: "יכבה דמעתי חרון אפך ממני...". היא בקשה על כפרת עוונות באמצעות איברי האדם המצטערים בעינוי התענית. תפילה זו מופיעה לראשונה בספר חסידים ומשם הועתקה במקורות רבים²⁸. בספר חסידים הוקדמה לתפילה זו ההוראה הבאה: "כשבוכה – יודה על פשעיו, ויאמר: יכבה דמעתי חרון אפך ממני...".

25. בחיבור לא נתפרש כי את הפירוש כתב מחבר השיר וגם אין סימנים מובהקים המעידים שלפנינו כתיבה אוטוגרפית. יחד עם זאת, דעתי נוטה לכך (כך שיער גם גויבאואר בקטלוג שלו – ראה לעיל הערה 1). עם זאת, לא אמנע מלהעיר שבאחד המקומות בפירוש מופיעה התייחסות אל מחבר הסליחה בגוף שלישי: "וכולה תנוי דידן וכו' – הושט כאן ג' בבות לכן אמר חדא מסכתא דנזיקין". אף על פי כן, אין בכך סתירה להנחה כי כותב הפירוש הוא המחבר, שכן מצינו תקדימים לכך שהמחבר מתייחס לעצמו בלשון נסתר בפירושו על שירו. אביא לכך שתי דוגמאות מהפיוטים שנזכרו לעיל:

א. בפירוש הסליחה של ר' משה כ"ץ מנארול מכונה המחבר מספר פעמים בגוף שלישי. לדוגמה: "ימוטו עליהם גחלים – ואמר על דקדושים הללו קדשו ש"ש ברבים...". או: "אין בקר ברפתים – פסוק שלהי חבקוק... וכאן אמר כי אחר הלקח והפקד חכמי ישראל...".

ב. בסליחה של ר' מרדכי ב"ר נפתלי מקרעמזיר, בפירושו על המילים 'באנו באש ובמים הרכבת אנוש לראשינו...', הוא כותב: "בפ' מקום שנהגו... ת"ש עוד זו דרש תודוס איש רומי... וכ"כ [=וכן כתב] המקונן באנו פ' מעצמינו באנו על קדושת שמו המיוחד".

26. על תופעה זו של מחברים המתקנים פירוש לפיוט שכתבו, ראה: שרגא אברמסון, 'שירים מפורשים על-ידי מחבריהם', בין הסטוריה לספרות – ספר יובל ליצחק ברזילי, תל-אביב 1997, עמ' יז-כד (במאמר זה נפלו שיבושים קשים, וראה הערת העורך בסוף המאמר המציין כי אברמסון נפטר בטרם הספיק להגיה את מאמרו). תודתי להרב יעקב ישראל סטל שהפנה אותי למקור זה.

27. ראה אברמסון שם (אחת הדוגמאות הבולטות לכך היא הספר "כתר תורה" לרבי דוד ויטאל, קושטא רצ"ו, המורכב משיר על תרי"ג מצוות ופירוש ארוך ומפורט על כל מילה בשיר).

28. בין היתר במקורות הבאים: ר' יוזפא האן נויירלינגן, יוסף אומץ, סימן תתק"ח; מהר"י צהלון, מרגליות טובות, נציחה תכ"ה, יום כא; ר' ישעיה הורוביץ, שני לוחות הברית, מסכת יומא, פרק נר מצוה, סימן עד; ועוד.

גם המחבר שלפנינו ראה לנכון לעבד את התפילה הזו בנוסח משלו. להלן טבלה המשווה בין שלושת הנוסחים:

ספר חסידים	ספר הרוקח	הסליחה שלפנינו
<p>יכבה דמעתי חרון אפך ממני, ואת לבבי ראה אשר נמס ויהי למים, ויכבה גחל אשר קדחה באפך, ותשובות מעשי הן ישיבו אפך ממני, ותעניתי ועוניי הם ימלאוך רחמים עלי, וערך שלחני אשר לא ערכתי תחשוב זבח ערוך, והסיר אשר לא הצגתי על גחלים תחשוב כאשר תוקד על מזבחך לא תכבה, וכלי מאכלי אשר לא הובאו לפני תחשוב כאשר יביאו בני ישראל את המנחה, ואת חסרון דמי יכפר עלי כדמים על קרנות המזבח, ומיעוט חלבי כחלבי אמורים, דמעות עיני כהסך נסך שכר, וקול בכי כקול שירים שהיו משוררים, וחשיכת עינים מצום ובכי כאור הנרות, וריח רעבון כריח הקטורת, ובשפכי נפשי ולבבי עם דמעתי תמחה פשעי, וחלישת אברי כנחתי קרבן, ושברון לבי כאבני מזבחך, ומשברי לבי כזבחך, ולא תבוזה לבי הנשבר, ושינוי בגדי חמדות כבגדי כהונה, ומניעת רחיצה כקדוש ידים ורגלים [...]³⁰, ובקריעת לבבי יקרעו ספרים שכתובים בהם עונותי, ומוצא שפתי יסתמו פיות סוטני, וחלישות לבי ישמחו לב מבקשך, ובטני הרקה מתענוגים אל תשיבני ריקם מלפניך, ובעבור נפשי היבשה מתאזה תמלא משאלותי, וניחומי ותשובתי ישיבוך אלי ותרגני כי נחמתי על רוע מעללי ועל דרכי הרעים כי עשיתים, בין שגיונות בין זדונות, ואתה יודע ורואה כליות ולב, ואתה יודע כי שוים מחשבתי ודברי פי, יהי רצון מלפניך רחום וחנון שתסיר מעלי כל דברים המעכבין את התשובה ולא אשוב להרע לפניך, ומעשה הטוב ומחשבה הטובה אשר יש בי יכונן לפניך לעולם ולבך עלינו לטובה.</p>	<p>במר דמעתי יכבה חרון אפך, (כבה) בדם לבי הנמס כבה אש קדחתי באפך, ותשובת חרטותי ישיבו אפך ממני, ונזולי דמעתי יחשבו כניסוך יין ומים, ומשמך בשרי כחלבים ואימורים, ודמי הנחסר כאלו נזרק על גבי המזבח, וקול אנחותי כקול שירי הלויים, וקול גניחותי כקול תופים וכנורות, וניתוק מורשי לבבי כנימי כנור ועוגב, וחלישת איברי כעריכת איברים ופדרים, ושפיכת נפשי כמים ימחו פשעי, ובדם לבי תמחה עונותי, ובלילחות גופי יכבו חטאתי, ובוידוי אשם נפשי יחוורו אשמותי, וניב שפתי והגיון לבבי יתכפרו רעיוני והרהורי, וקריעת לבבי יקראו כל ספרי עונותי, ורוב נהמותי המה ינחמוך, וחנינותי יגלגלו מדת רחמך לחונני, ותפילתי קבל עם תפלת בניך בני בחונך, יהיו לרצון אמרי פי והגיון לבבי לפניך ה' צורי וגואלי.</p>	<p>ודמעתינו יכבה חרון אפך הבוררים כגחלים / אתה שימה דמעתינו בנאדך ובכלים מעוט וחסרון דם וחלב בצומינו, ירצה כדם וחלב זבחים ועולות / צומינו וריח רעבון נפשינו, ירצה כבשמים ראש מור ואהלות תשובות מעשינו יקרבנו, כי נחמנו על דרכינו ומעללים רעים / אל תפקוד בשבט פשעינו ועונינו שבירת גופינו מרוב אנחה, ממך לא יהא נסתרה / לבות נשברות ונמסים כמים יהיו לפניך ומשמרת כמי חטאת ואפר פרה חשיכת עינים מרוב דמעות טורדות דולפות, יהיו חשובין כאור הנרות / וכלי מאכל אשר לא הובאו, תחשוב כאשר יביאו המנחה בכלי טהורות מזה פשעינו הכתובים על ספר, בשפכינו נפשינו ולבבינו עם דמעות / שנוי בגדי חמדות ומניעת רחיצה, כבגדי כהונה וטבילה במקואות בטן הריקה וברכים כושלות מצום, תחשוב כאברים על מוקדה / פיות מסטינגו סתום, צא תאמר לו תורם כמו נדה שאור שבעיסה וכל המעכבין הסר שלא נשוב למעשים מכוזבין / מחשבה טובה צורף למעשה דינו כוננה לפניך ויהיו מכפרין ומכשירין</p>

30. במהדורות הנפוצות, שנדפסו בעקבות מהדורת בולוניה רצ"ח, מופיעה כאן פסקה שאינה שייכת לגוף התפילה: "כי צריך למנוע רחיצות] חטא מרחיצ'ת] מצוה, ואלו לא היה לו לשנות בגדו טוב היה לו שהרי אמרו מי שאין לו אלא חלוק אחד חייו אינם חיים". וברור כי יש כאן הגהה שנשתרבה בטעות כחלק מנוסח התפילה (ר"ר מרגליות לא העיר על כך במהדורתו). פסקה זו מופיעה בתוך התפילה גם במהדורת פרמה (ראה בסמוך).

התפילה השניה שהובאה בסליחה שלפנינו היא תפילה קצרה, המתבססת על דברי הגמרא במסכת ברכות³¹, כי הקב"ה מתפלל "יהי רצון מלפני שיכבשו רחמי את כעסי ויגולו רחמי על מדותי ואתנהג עם בני במדת הרחמים ואכנס להם לפנים משורת הדין", ולאחר מכן מובא כי רבי ישמעאל כהן גדול התפלל בבואו לקודש הקודשים תפילה דומה. על פי דברי הגמרא חיבר בעל "ספר חסידים" תפילה, אותה ממליץ לומר בכל יום, וכך כותב³²: "והקב"ה מתפלל יהי רצון מלפני שיתגלגלו רחמי על מדותי וכו'³³ מכאן שהוא טוב שיאמר אדם בכל יום יה"ר מלפניך שתמצא נחת רוח בבריותיך ויתגלגלו רחמיך על מדותיך ותתנהג עם בניך במדת הרחמים ותכנס להם לפנים משורת הדין וכן אמר ישמעאל בני ברכני ואמר לפניו ברכה זו".

מחבר הסליחה שלפנינו הכניס תפילה זו בשינויים והתאמה למבנה השיר:

יהי רצון מלפניך שתמצא נחת רוח בבריותיך האהובים /
ויגלגלו רחמיך על מדותיך ותקרב רחוקים היושבים מחוץ כְּבִים
ותתנהג עם בניך במדת הרחמים ולפנים משורת הדין נורא ואיום /
טהרני טהרה גמורה ואפילו מטומאה קלושה של טבול יום

בסוף כתב-היד, לאחר נוסח הסליחה, הועתקו שתי התפילות כפי שהן מופיעות בספר חסידים³⁴.

דמים בדמים נגעו

אחת המחרוזות בסליחה רומזת לכאורה למעשה הריגה עצמית על "קידוש השם", כדי שלא לעמוד בנסיון שמד³⁵:

רבים יראו ויראו ועבדו דין לנפשם ודמים שותתין וזבין /

יחד דמי אבות ובנים דמים בדמים נגעו בערובין

כידוע, תופעה זו היתה נפוצה בפרעות בתקופת מסעי הצלב³⁶, ולא ידוע לי על מקור לכך שמקרים דומים אירעו גם בפרעות ת"ח ות"ט. יתכן שכוונת המחבר לאירועים שעברו על עם ישראל במרוצת הדורות, ואינו מכוון למקרה מסוים שאירע בזמנו.

31. דף ז ע"א.

32. מהדורת בולוניה רצ"ח, סימן תפה; מהדורת פרמה, הוצאת מקיצי נרדמים, ברלין תרנ"א, סימן תתתשסח.

33. ברכות שם.

34. כאן לא ראיתי צורך לכפול ולהביאן.

35. העירני על כך ידידי הרב יחיאל גולדהבר.

36. רבות נכתב על כך, ראה לדוגמה: ישראל תא שמע, 'התאבדות ורצח הזולת על קידוש השם: לשאלת מקומה של האגדה במסורת הפסיקה האשכנזית', יו"ט עסיס (עורך), יהודים מול הצלב, ירושלים תש"ס, עמ' 150-157 [=תא שמע, כנסת מחקרים, עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, כרך א: אשכנז, ירושלים תשס"ד, עמ' 388-394].

תיאור כתב-היד³⁷

כתב-יד אוקספורד, ספריית הבודליאנה³⁸, קונטרס קטן בן ארבעה דפים [שמונה עמודים כתובים], בכתיבה אשכנזית רהוטה האופיינית לתקופה. הכתיבה נראית כהעתקה מסודרת ואין בה סימנים מובהקים האופייניים לאוטוגרף מחבר (כגון מחיקות, או כתיבה בין השורות וכדומה), אם כי יתכן שנעתקה ע"י המחבר עצמו.

דרך עבודתי

השתדלתי להעתיק במדויק את נוסח הפיוט ואת הפירוש מכתב-היד. בנוסח השיר, נצמדתי לכתיב המלא כפי שהוא מופיע במקור והוספתי עליו ניקוד. תיקנתי מספר טעויות מוכחות מבלי לסמן זאת. בפירוש, השלמתי את הכתיבה המקוצרת (כגון "לשון הגמר" ארי' ארבעי' לי בו"). כמו כן, פיסקתי את הפירוש והוספתי בו השלמות, תיקונים, מקורות וציטוטים בסוגריים מרובעות. בהערות השוליים הוספתי על הפירוש מקורות ללשון השיר והרחבות נוספות. במקור הודגשו סיומי המחרוזות, בהם שובצו שמות המסכתות, בסימן הדגשה שהיה מקובל בימים עברו (בסימן מרכאות). במקום זאת, הדגשתי את שמות המסכתות באותיות בולטות, כמקובל כיום. בכמה מקומות שנחסרו אותיות או מילים בודדות מחמת חיתוך שולי הדף, סימנתי מקומות אלו במקפים (---). השלמות משוערות באו בסוגרים מרובעים.

37. על פי צילומו שהיה למראה עיניי.

38. Oxford - Bodleian Library MS Opp. 677. סימנו במכון לתצלומי כת"י עבריים: F 16626, קטלוג נויבאוואר 1167.

סליחה מיוסדת על גזירות ושמדות שעברו עלינו באריכות הגלות ובסופה נכלל בה התחינה המוזכרת בספר חסידים בסי' קע"א, ועונד] נכלל בה תפילת ר' ישמעאל גם כן בספר חסידים בסימן תפ"ה ועשויה בתחלה על פי א"ב בראשי תיבות ותתימת מחברה אורי בן לאדוני אבי החבר רבי רפאל זכרנו לברכה מענגבורגא יגדל בתורה ובמעשים טובים אמן סלה חזק ואמץ ובסוף כל חרוזה וחרוזה מסיימת בחדא מסכתא מכולא תלמודא ובסדר שסדרם בעל התוספות יום טוב נר"י.¹

אורי וישעי² אליך אָזַעק על גלות המור, האַריכות /

בית תפארתך מיום שחרב נתרבו הקללות ונתמעטו התַּרְבוֹת.

גלינו מארצנו אל ארץ גזירה³, לאַרְמָה מַמָּאָה /

דלת ראשך⁴ לַמְרָם וְהַפָּקֶר, פִּלְקַט שְׂכָחָה וּפָאָה.

הפְּהִינִים וְכָל בְּעָלֵי הַשִּׁיר יוֹצֵאִין⁵ בְּחֶרֶף וּבוֹשָׁה וּגְנָאִי /

וּמִפְקִירִין לְנִכְסֵיהֶו⁶ וּמַאֲכִילִין הָעֲנִיִּים⁷ בְּלִתִּי מְתוּקָן וּדְמָאִי

זְדוּנִים חֲרָשׁוֹ וְהֶרְסוֹ בֵּית אֲבִינוֹ שְׁבַשְׁמִים /

חֲזִירֵי יַעַר בְּרַסְמוֹהוּ⁸ וּמִקְיָמִין קוֹצִים בְּפָרִים⁹ וְאִין חוֹשְׁשִׁין לְבִלְאִים

טְרוֹקוּ גְּלִי מִקְמָאִי וְאַרְיָא אֲמַצְרָאִי אֲרַבְעִית /

פירוש

בית תפארתך – על דרך המדרש [סוטה מט, א] מיום שחרב בית המקדש אין יום שאין קללתו מרובה משל חבירו ולא ירד הטל לברכה [שם מח, א, במשנה]. דלת ראשך – רוצה לומר: הדלים והרשים שבישראל. אי נמי, הנזירים נתונים למרמס וכו'.¹⁰ וכל בעלי השיר וכו' – רוצה לומר: הלוויים. בלתי מתוקן ודמאי – על דרך ויגֶרס בְּחָצֵץ שְׁנֵי [איכה ג, טז]. ומקיימין קוצים וכו' – רוצה לומר: שהעמיד עבודה זרה בהיכל¹¹. טרוקו גלי מקמאי כו' – רוצה לומר: סגרו הדלת אחרי שלא אכנס¹². ואריא אמצראי וכו' – לשון הגמרא [בבא קמא קיד, א] אריה ארבעית לי בו¹³.

1. ראה מה שכתבתי במבוא על סדרו של בעל התו"ט.
2. תהלים כז, א.
3. עפ"י ויקרא טז, כב.
4. עפ"י שיר השירים ז, ו: "וְדָלַת רֹאשׁךָ כְּאַרְגָּמָן".
5. עפ"י שבת כז, ב, במשנה: "וכל בעלי השיר יוצאין בשיר ונמשכין בשיר".
6. מפקירים את נכסיהם (כלומר, של היהודים).
7. עפ"י דמאי ג, א: "מאכילין את העניים דמאי". והכינוי עניים מתייחס ליהודים.
8. עפ"י תהלים פ, יד: "בְּכֶרֶסְמָנָה חֲזִיר מִיָּעַר".
9. עפ"י בבא בתרא קנו, ב.
10. השווה רש"י, שיר השירים שם: "קליעת שערות נזירך נאה במצות כקליעת ארגמן".
11. ראה תענית כז, ב, במשנה: "בשבעה עשר בתמוז... שרף אפוסטמוס את התורה והעמיד צלם בהיכל".
12. טרוקו גלי, בארמית: סגרו הדלת. עפ"י ברכות כח, א.
13. הלשון בב"ק שם: "ארבעית לי אריא אמצראי".

יְדֵי גוֹיִם מוֹחֲזִיקִים, אֲבָל לֹא יְדֵי יִשְׂרָאֵל כְּבִשְׁבִיעִית
 כָּל מְלֹאכְתָּם מְיוֹחֶדֶת לַעֲבֹדָה וְהָמָּה כְּהִתְרוֹמוֹת¹⁴ /
 לַעֲיֹן לֹא יִרְקֵב יִבְחָרוּ, הַמְסַפֵּן תְּרוֹמוֹת
 מְרַקְדִים¹⁵ בְּהִיכְלוֹ וּמִשְׁעָבָדִים בְּנוֹ וְאִדְרָבָה אֶפְכָּא מִסִּתְּפוֹת¹⁶ /
 נוֹגְשִׁים אֲצִים לְאִמּוֹר כָּלוּ מִסִּיכָם¹⁷ הָבִיאוּ אֶל הָאוֹצָר¹⁸ הַמַּעֲשִׂוֹת
 סָחִים אֲלֵינוּ נְאוּצִים וְיִתְּנוּ בְּכֹרֹתֵי רֹאשׁ וְלִצְמָא חֲמִין וְשְׁקוּנִי¹⁹ /
 עָלוּ לִירוּשָׁלַיִם וְתִתְּעַנְּנוּ בְּבִרְכָּה שְׁנֹכְתָב אֶצֶל מַעֲשֵׁר שְׁנִי
 פְּטוּרִין כָּל הַמְקַלְקֵלִין הַקּוֹרְעִין בְּחִמְתָּן סִפְרֵי תוֹרוֹת הַמְהוֹלְלָה²⁰ /
 צִרוֹת צְרוּרוֹת בְּאִמְתְּחוּתֵינוּ פְּקוּדַת בְּהִלָּה²¹ בְּעוֹן חֵלָה

פירוש

ידי גוים מוחזקים וכו' - לשון המשנה [שביעית, פרק ד, משנה ג]: מחזיקין ידי גוים בשביעית אבל לא ידי ישראל וכו'. לעיץ לא ירקב וכו' - רוצה לומר: לעשות ממנו פסילים. המסכן תרומות - רוצה לומר: האומן הרגיל בכך מרים אותו ומפרישו לכך לעשות עבודה זרה ופסוק הוא בישעיה²². מרקדים בהיכלו - על דרך הגמרא [יומא סט, ב, בשינויי לשון]: גוים מרקדים בהיכל ומשעבדים בבניו איה מוראו וכו'. סחים אלינו - לשון דיבור, מלשון סח לי זקן אחד [יומא לט, ב; גיטין נו, ב]. ומה הם הנאוצים? עלו לירושלים ותתענגו בברכה וכו' - לשון המשנה [מעשר שני פרק ד, משנה ד; וירושלמי שם, הלכה ג]: למה מערימין על מעשר שני לפוטרו מן החומש? מפני שנכתב בו 'ברכה'. ובוה מחרפים ומנאצים אותנו שנלך לירושלים להתענג נפשינו במעשר שני. פטורים כל המקלקלים [הקורעין בחמתן] וכו' - לשון המשנה [שבת פרק יג, משנה ג]: הקורע בחמתו [...] וכל המקלקלים פטורים. פקודת בהלה וכו' - על דרך הגמרא [שבת לב, ב]: אל תקרא בהלה אלא בחלה.

14. אולי הכוונה: ברדיפת בצע או במעשי תרמית, כמו "ואיש תרומות יהרסנה", משלי כט, ד.
15. בכתב-היד נחתכה שורה זו בחלקה. שחזרתי אותה על פי ציטוטה ב'פירוש'.
16. כפי הנראה, רומז לדברי הגמ' [יומא סט, ב, על אנשי כנסת הגדולה שהחזירו עטרה ליושנה, שבתחילה פסקו מלומר "האל הגדול הגבור והנורא", שכן "נכרים מקרקרין בהיכלו איה נוראותיו... נכרים משתעבדים בבניו איה גבורותיו...", ואילו אנשי כנסת הגדולה טענו ד"איפכא מסתברא": "אדרבה זו היא גבורותיו... ואלו הן נוראותיו...".
17. בכתב"י יש כאן סימון להדגשת המליצה. עפ"י שמות ה, יג: "והנגשים אצים לאמר כלו מעשיכם". והמליצה רומזת לגביית המסים המוטלים על היהודים (מסיכם הביאו אל האוצר...).
18. עפ"י מלאכי ג, י: "הביאו את כל המעשר אל בית האוצר".
19. עפ"י תהלים סט, כב: "ויתנו בכרותי ראש וליצמאי ושיקוני חמין".
20. כלומר, המשורר מתלונן על כך שהגוים המבזים את התורה יוצאים "פטורין", בלא עונש.
21. עפ"י ויקרא כו, טז: "והפקדתי עליכם בהלה".
22. ישעיהו מ, כ: "המסכן תרומה עץ לא ירקב יבחר חרש חכם יבקש לו להקין פסל לא ימוט". וברש"י שם: "המסכן - המלומד, כמו (במדבר כב) ההסכן הסכנתי".

קַהֲלִיד מְגוֹלְגִלִין בַּחֹל בַּאֲבָק דְּרָכִים בְּשִׁבִּיל לֹא סְלוּלָה /
 רַחֲלִיד יוֹצְאוֹת כְּבוֹלוֹת וְלֹא נָאָה לְתֵת בְּתֵד לְאִישׁ אֲשֶׁר לוֹ עֶרְלָה²³
 שְׁחִיטָה וּזְרִיקָה²⁴ לָיִם הַמֶּלַח וּגְזִירָה לְגְזִירָה גְזִירִים²⁵ /
 תוֹלִין [בַּאוֹנְקָלוֹת שֶׁל בְּרוֹל]²⁶ וּמִפְשִׁיטִין²⁷ וּמִן הָאֲמָהוֹת מִפְרִישִׁין הַכְּבוֹדִים
 אוֹרִיד וְתוֹמִיד שְׂרָפוּ בָּאֵשׁ עִם תּוֹרֵת יִי נֶפֶשׁ מְשִׁיבֵת²⁸ /
 וְתִיקִין²⁹ תְּמִימֵי דֶרֶד³⁰ בְּתִלְיָה וּבִסְקִילָה כְּמִבְרָד³¹ וּמַחֲלָל שֶׁבֶת
 רַבִּים יִרְאוּ וְיִרְאוּ וְעִבְדוּ דִּין לְנֶפֶשָׁם³² וְדָמִים שׁוֹתֵתִין וְזָבִין /
 יַחַד דְּמֵי אָבוֹת וּבְנִים, דְּמִים בְּדָמִים נִנְעוּ³³ בְּעֶרְוֵבִין
 בְּנֵי מַלְכִּים יוֹצְאִין בְּקִשְׁרִים³⁴, אֱלִי³⁵ שְׂדֵבְרוּ חֲכָמִים בְּהוֹה³⁶ לְטַבַּח בְּמֵתִים /
 נוֹאֲמִים בְּרֶפֶת הַזֶּבֶח³⁷, לְהֵלֵל גְּזִירִים³⁸, כְּמוֹ בְּשִׁחִיטַת פְּסָחִים

פירוש

קַהֲלִיד [מגולגלין בחול באבק דרכים בשביל] כו' - לשון המשנה [שבת פרק ג, משנה ג]: [ולא יטמינה] בחול ובאבק דרכים בשביל [שתצלה] כו'. רַחֲלִיד - אלו ישראל. יוצאות כבולות - רוצה לומר: בכבלי ברזל, לשון משנה [שבת פרק חמישי, משנה ב, בשינוי לשון] רחלים יוצאות כבולות בשבת. תוֹלִין באונקלין וכו' - לשון המשנה [פסחים פרק ה, משנה ט] שהיו תולין הפסחים באונקליות הקבועין בבית המטבחיים. ומן האמהות כו' - רוצה לומר שלוקחין מן האמהות הילדים קטנים והבכורים חביבין. אוֹרִיד וְתוֹמִיד - רוצה לומר: בעלי אוריין ותמימי דרך שרפו באש בספרי תורה, כמו שנעשה לר' חנינא בן תרדיון [ראה עבודה זרה יח, א].

23. עפ"י בראשית לד, יד: "ויאמרו אליהם לא נוכל לעשות הדבר הזה לתת את אחתנו לאיש אשר לו ערלה".
24. "שחיטה וזריקה" הן העבודות הנעשות תחילה בקרבן. "זריקה לים המלח" הוא דין הנוהג באיסורי הנאה (ראה עבודה זרה מט, ב; ומקומות נוספים: "יוליד הנאה לים המלח").
25. עפ"י שבת יא, ב; ומקומות נוספים: "היא גופה גזירה, ואנן ניקום ונגזור גזירה לגזירה?".
26. המוסגר בסוגריים נכתב בשולי גליון כתה"י, בכתיבת אותו סופר.
27. עפ"י פסחים סד, א: "כיצד תולין ומפשיטין, אונקליות של ברזל היו קבועים בכתלים".
28. עפ"י תהלים יט, ח.
29. ראה ברכות ט, ב, ברש"י: "ותיקין - אנשים עניים ומחבבין מצוה".
30. עפ"י תהלים קיט, א.
31. הכוונה ל"מברך את השם" (בלשון סגי נהור) שדינו סקילה.
32. תרגום: עשו דין לעצמם. בבא קמא כז, ב: "עבד איניש דינא לנפשיה".
33. עפ"י הושע ד, ב.
34. עפ"י שבת סו, ב, במשנה: "הבנים יוצאין בקשרים ובני מלכים בזוגין". והכוונה לעם ישראל שנקראו בני מלכים, היוצאים לשבי כבולים בשלשלאות.
35. אולי לשון שבועה (בשם ה'), או פניה לה' בתפילה; ואולי יש לתקן: "אלל"י" (לשון צער).
36. עפ"י המשך המשנה שם: "אלא שדברו חכמים בהווה".
37. עפ"י תוספתא פסחים י, ח.
38. "לגמור את ההלל", עפ"י ברכות יד, א; ועוד.

לְשָׁכוֹת וְעֶזְרוֹת נִתְמַלְאוּ³⁹, מִדָּם תַּעֲרֹכוֹת דְּיוֹנָקִים וְעוֹלָלִים /
 אִיכָרִים וְנִתְחִים נִמְכְּרִין בְּאַטְלִי, בְּלִיטְרָא⁴⁰ וּבְשָׁקְלִים
 דְּמַעוֹת נָשִׁים מְצוּיָה⁴¹, מִבֵּין רִגְלֵיהָ קָרְעוּ נֶפֶל⁴² וְשִׁלְיָה, בְּדוֹמָן עַל פְּנֵי אֲדָמָה /
 וּמִנְכָּסִין רְחִילָה וּבִרְתָּא בְּחַד יוֹמָא⁴³
 נִקּוּם נִקְמַת דָּם עֲבָדִיד הַשְּׁפוּד⁴⁴ וְתֵן בְּפִיהֶם רֶסֶן וְחִפָּה⁴⁵ /
 יַעֲשׂוּ חֲשָׁבוֹן עִם עֲנִיִּים⁴⁶ וְנִסָּה אוֹתָם בְּמַצּוֹה קִלְהָ וְשִׁמְהָ סוּבָה⁴⁷
 אִימָה וְחֲשִׁיכָה גְדוּלָה⁴⁸ חָפַל עַל קִמְיֵנוּ לְשִׁמְצָה⁴⁹ /
 בְּמִרְאוֹת נִגְעִים בְּהֶרֶת עֵזָה וּבְשִׁלְג פְּקָרוֹם בִּיצָה⁵⁰
 יַעֲלִילוּ עֲלִילוֹת בְּרִשְׁעֵי⁵¹ בְּכָל עֵת וְעוֹנָה עַל עֵדֶת מִי מְנָה⁵² /
 הַמְחַנֶּה הַנִּשְׁאָר לְפִלִּיטָה⁵³ לְכַרְמִים וְלִיגְבִים⁵⁴ נִגְזֹר דִּינָם בְּרֹאשׁ הַשָּׁנָה

פירוש

ומנכסין – לשון שחיטה והוא התרגום של פסוק [ויקרא כב, כח] אתו ואת בנו לא תשחטו ביום אחד⁵⁵. המחנה הנשאר וכו' – רוצה לומר: אותם הנשארים מחרב הטילו עול עליהם לעבודת פרך לכורמים ויוגבים ולזה נגזר דינם בראש השנה.

39. עפ"י פסחים סד, א, במשנה: "נתמלאה העזרה".
40. עפ"י בכורות לא, א, במשנה: "כל פסולי המוקדשין נמכרין באיטליז ונשחטין באיטליז ונשקלין בליטרא".
41. עפ"י בבא מציעא נט, א: "אמר רב לעולם יהא אדם זהיר באונאת אשתו שמתוך שדמענה מצויה אונאתה קרובה".
42. עפ"י שופטים ה, כז: "בין רגליה קרע נפל".
43. תרגום: ושוחטין רחלה (כבשה) ובתה ביום אחד. ראה פירוש.
44. עפ"י תהלים עט, י.
45. עפ"י רש"י במדבר כג, טז: "ונתן לו הקב"ה רסן וחכה בפיו".
46. עפ"י שביעית, פרק ה, משנה ג: "יעשה חשבון עם העניים". יתכן שהכוונה שהקב"ה יבוא חשבון עם הגוים, שהם עניים בדעת, על מעשיהם. או שהכוונה לעם ישראל המכונים עניים, על שם דלותם, והבקשה שהקב"ה יפרע מהגוים את חוב התעמרותם ביהודים.
47. עפ"י עבודה זרה ג, א: "מצוה קלה יש לי וסוכה שמה לכו ועשו אותה".
48. עפ"י בראשית טו, יב.
49. עפ"י שמות לב, כה: "לשמצה בקמיהם".
50. עפ"י נגעים, פרק א, משנה א: "מראות נגעים... בהרת עזה כשלג... והשאת כקרום ביצה".
51. עפ"י תהלים קמא, ד.
52. ישראל, שעליהם נאמר: "מי מנה עפר יעקב" (במדבר כג, י). השימוש "עדת מי מנה" מוכר מסיום פיוטו של רבי יום טוב עלם שצורף להגדה של פסח "חסל סידור פסח כהלכתו... זך שוכן מעונה / קומם קהל עדת מי מנה".
53. עפ"י בראשית לב, ט.
54. עפ"י מלכים ב, כה, יב: "ומדלת הארץ השאיר רב-טבחיים לכרמים וליגבים"; וירמיה נב, טז.
55. בתרגום אונקלוס שם: לא תקסון.

חֲשׂוּפֵי שֵׁת וְעָרֹם וְהָאֲרִיכוֹ עָלֵינוּ מַעֲנִית⁵⁶ /
 בְּכָל זֹאת אֲנִי לֵיָּהּ⁵⁷ וְתַפְשָׁנוּ אוֹמְנוֹת אֲבוֹתֵינוּ⁵⁸ תִּפְלָה וְתַעֲנִית
 וְגִלְיָהֶם לָרַע יִרְצוּ⁵⁹ לְהַכְלִים מַעֲשֵׂה יְדֵי אוֹמֵן בְּלָה וּבְלָה /
 רוֹצִים לַעֲקֹר תּוֹרַת מֹשֶׁה וְכוֹתְבֵין בְּסֵם וּבִשְׁקָרָא⁶⁰ חֲדָשָׁה מְגִילָה⁶¹
 בְּרֹב חֲלוּמוֹת וְהַכְלִים⁶² וַיָּבֹא גַם בְּהֶכֶם הַשְׁמָן⁶³
 יִשְׁרְפוּ בְּנֵיהֶם לְמוֹלֶדֶת לְאֵלִים וְלִרְכֻבֹת בְּמוֹעֵד קָמָן⁶⁴
 רַבִּים אוֹמְרִים לְנַפְשִׁי אֵין יִשׁוּעָה⁶⁵ וְעַד אֵימָתִי חוֹרְשִׁין בְּשָׂדֶה⁶⁶ בְּיָגוֹן וְתוֹנָה /
 פְּרוּשֵׁי נֶקֶפִי פְּרוּשֵׁי קִיזָאִי וְאֵין לָכֶם שְׁלָמִי שְׁמַחָה וְחֲגִיגָה

פירוש

חשופי כו' – לשון ערוה⁶⁷. והאריכו עלינו מענית כו' – לשון מענה התלם⁶⁸. מעשה ידי אומן כלה
 ובלה כו' – לשון גמרא [ברכות י, א, בשינוי לשון]: לא כמדת הקב"ה מדת בשר ודם, הקב"ה מבלה
 מעשה ידיו ומעשה ידי אדם מבלין אותו. אי נמי, הם עצמן ההבלים, כלין ובלין ברבוי הזמן, מה
 שאין כן בהקב"ה שהוא חי וקים לעד. רבים אומרים – רוצה לומר: האומות אומרים להדיח אותנו
 ואומרים אין ישועה ועד אימתי תהיו מוכבדים בעבודת פרך, והוא לשון המשנה [שביעית, פרק ב,
 משנה א]: עד אימתי חורשין בשדה הלבן. פרושי נקפי וכו' – רוצה לומר: האומות אומרים אתם
 פרושים ומובדלים מאתנו וסובלים נקיפות ומכות עד שהדם שותת, והוא לשון גמרא [סוטה כב,
 ב]: שבעה פרושים הם [...] פרוש נקפי פרוש קיזאי, לשון הקזה⁶⁹.

56. עפ"י תהלים קכט, ג: "על גבי חֲרָשׁוֹ חֲרָשִׁים הָאֲרִיכוֹ לְמַעֲנִיתָם".
57. עפ"י סוכה נא, ב, במשנה: "הגיעו לשער היצא ממזרח הפכו פניהן... ואמרו אבותינו שהיו במקום הזה
 אחוריהם אל ההיכל... ומשתחוים קדמה לשמש ואנו ליה ענינו. ר' יהודה אומר היו שונין ואומרים: אנו ליה
 וליה ענינו"; ועפ"י הפיוט "אזכרה אלהים ואהמיה" מהפייטן אמת: "ובכל זאת אנו ליה וענינו ליה".
58. עפ"י מדרש תנחומא, פרשת בשלח, ט: "ויצעקו – תפשו אומנות אבותיהם" (הובא ברש"י שמות יד, י).
59. עפ"י משלי א, טז.
60. עפ"י גיטין יט, א: "בכל כותבין בדיו בסם בסקרא"; וכאן כוונת המליצה היא בסקרא = בסקר.
61. "חדשה מגילה": רומז כנראה לספרי הדת הנוצרית המכונים "הברית החדשה".
62. עפ"י קהלת ה, ו.
63. עפ"י איוב ב, א: "וַיָּבֹאוּ גַם הַשָּׁטָן בְּתֶכֶם".
64. כלומר, בזמן מועט.
65. עפ"י תהלים ג, ג.
66. עפ"י שביעית, פרק ב, משנה א: "עד אימתי חורשין בשדה הלבן ערב שביעית".
67. ראה ישעיהו כ, ד: "וְחֲשׂוּפֵי שֵׁת עֲרֹת מַצְרִים".
68. עפ"י תהלים קכט, ג: "על גבי חֲרָשׁוֹ חֲרָשִׁים הָאֲרִיכוֹ לְמַעֲנִיתָם", ורש"י שם.
69. ראה שם בהמשך הגמרא: "פרוש נקפי זה המנקיף את רגליו ("מנקף אצבעותיו באבנים", רש"י), פרוש קיזאי
 א"ר נחמן בר יצחק זה המקיז דם לכתלים".

אַתָּנוּ תִּשְׁבוּ וְהָאָרֶץ תִּסְחָרוּ⁷⁰ וְיִהְיֶה לָכֶם תְּקוּמָה בֵּין הָאוֹמוֹת /
 לְהוֹצִיא אֲסִירֵיכֶם בְּקוֹשְׁרוֹת⁷¹ וְתִהְיֶינָה מוֹתָרוֹת לְשׁוֹן וְלֹא אֲסוּרוֹת בִּיבֻמוֹת
 זֵרוֹת עֲבוֹדוֹת⁷² תַּעֲבֹדוּ כָּל הַיָּמִים לָכֶם לְטוֹבוֹת /
 כְּבוֹד לְפָסִילִים תִּתְּנוּ וְכָל הָעוֹבְרִים, לְמַלְכוּת יְהוָה כְּתוֹבוֹת
 רַחֲמָנָא לְצִלָּן מֵהָאֵי דַּעְתָּא⁷³ דַּעְבוּדָּה זָרָה, אֱלֹהֵיהֶם עַל הָהָרִים⁷⁴ /
 וְלֹא נִשְׁבְּקִינִיה עַד זְבִילָא בְּתָרָא⁷⁵, בְּשׁוּבָהּ וּבְנִדְרֵיהֶם
 נִשְׁגָּב ה' לְבַדּוֹ⁷⁶ וְאִיךְ נִפְרֹשׁ פָּפִינוּ לְאֵל זָר⁷⁷ /
 וְלִחְרָמָא לֹא תִקְרַב לָךְ אֲמִרִינָן נְזִיר⁷⁸
 לְעוֹלָם לֹא תִיפְוֹד וְלֹא תִחְלֹף הַשִּׁיטָה⁷⁹ /

פירוש

אתנו תשבו כו' – רוצה לומר: האומות מסיתים ומדיחים אותנו לקבל אמונתם ובוזה יהא לנו תקומה בין האומות, וכך הם אומרים תמיד: אם תשמעו לנו – טוב הארץ תאכלו⁸⁰. ונוציא האסורים בקושרים⁸¹ – והיינו לעם אחד, ואם לאו, כל העוברים והמאחרים יהיו כתובים למלכות, אבל אנו משיבין: רחמנא לצלן מהאי דעתא וכו'. לחרמא לא תקרב – כי חרם הוא⁸².

70. עפ"י בראשית לד, י: "וְאֶתְּנוּ תִּשְׁבוּ וְהָאָרֶץ תִּסְחָרוּ" וְיִהְיֶה לָכֶם תְּקוּמָה וְהָאָרֶץ תִּסְחָרוּ; ושם מב, לד: "וְאֶתְּנוּ תִּשְׁבוּ וְהָאָרֶץ תִּסְחָרוּ".
71. עפ"י תהלים סח, ז: "מוֹצִיא אֲסִירִים בְּכוֹשְׁרוֹת".
72. כלומר: עבודות זרות; והפך הסדר לצורך האקרוסטיכון.
73. תרגום: ה' יצילנו מדעה זו. עפ"י בבא קמא סה, ב.
74. דברים יב, ב: "אֲבָד תִּאֲבֹדוּן אֶת כָּל הַמִּקְמוֹת אֲשֶׁר עָבְדוּ שָׁם הַגּוֹיִם אֲשֶׁר אִתָּם יִרְשִׁים אִתָּם אֶת אֱלֹהֵיהֶם עַל הָהָרִים הַיָּמִים וְעַל הַגְּבָעוֹת וְתַחַת כָּל עֵץ רִעָנָן".
75. הביטוי "זיבולא בתרייתא" מופיע בברכות ח, א. וברש"י שם (ד"ה זיבולא בתרייתא): "...השלכת עפר האחרונה שבכיסוי קבורתו".
76. עפ"י ישעיה ב, יא, יז.
77. עפ"י תהלים מד, כא.
78. עפ"י שבת יג, א (ועוד מקומות): "לך לך אמרינן [ל]נזירא סחור סחור לחרמא לא תקרב" (=לך לך, אומרים לנזיר, לך סביב – אל הכרם אל תקרב).
79. "לעולם לא תיפוך" ו"מוחלפת השיטה", ביטויים שגורים בתלמוד. המכוון כאן נגד טענת הנוצרים שהבורא החליף את עם ישראל בעם אחר, ובדומה לתשובת הפייטן בשיר "יגדל אלהים חיי": "לא יחליף האל ולא ימיר דתו לעולמים לזולתו".
80. עפ"י ישעיהו א, יט: "אִם תֵּאָבִדוּ וְשָׁמַעְתֶּם טוֹב הָאָרֶץ תֹּאכְלוּ".
81. בגוף השיר הנוסח שונה: להוציא אסיריכם בקושרות.
82. דברים ז, כו: "שֶׁקֶץ תִּשְׁקָצוּ וְתַעֲבֹדוּ וְתִעָבְדוּ וְתִעָבְדוּ כִּי חָרָם הוּא".

בָּרַם דְּבָרִים שְׁאִמְרָתָם מְעוֹת הוּא בִּידְכֶם וְלֹא נִסּוּר⁸³ כְּסוּמָה
 רְחֵצְתִּי רִגְלֵי אִכְכָּה אֶטְנַפִּם⁸⁴ בְּסִין וְטִין /
 כְּרִיתוֹת אִמְכֶם אֵיזָה⁸⁵ אוֹ גְרוּשֵׁין וְנִמְיִין
 הֲלֹא לְמִיכָל אִסּוּרָא וּלְמִזְשֶׁבֶק הִיתְרָא⁸⁶ דִּין עֶסֶק בִּישִׁין /
 מִהֵר חוֹרֵב נִתְקַדְשָׁנוּ לוֹ בְּחוּפָה וְקִידוּשִׁין
 עֲטוּרוֹת חֲתָנִים וְכֹתָרִים הִכְתִּירָנוּ בְּתֵרִי"ג מְצוֹת מְזוּקָקִים /
 נִסְתַּחֲפָה שְׂדֵינוּ וּכְפֹלָה תְּנוּיִי דִידֶן בְּחֶדָא מִסְכָּתָא דְּכּוּלָּא נְזִיקִין
 גְּמוּלָם יֵשִׁיב בְּרֹאשָׁם וְתִשְׁקָה אוֹתָם כּוֹס תְּרַעֲלָה כּוֹס עֵיקָרִין⁸⁷ /
 בְּטַל הַמַּעֲרָעֵרִין⁸⁸ וְאֵת הַמִּקְפִּין מִשׁוּשְׁנָה בֵּין הַחוּחִים וּבִסְפָּנָה-דְּרִין⁸⁹

פירוש

בָּרַם דְּבָרִים שְׁאִמְרָתִי – לשון גמרא [שבת סג, ב, ומקומות אחרים; בשינוי לשון⁹⁰]. בְּסִין וְטִין –
 לשון תרגום של רפשי וטיט הוא סין וטין⁹¹. נִסְתַּחֲפָה שְׂדֵינוּ – נהפך מזלינו⁹². וְכּוּלָּה תְּנוּיִי דִידֶן וכו' –
 הושמט כאן ג' בבות לכן אמר חדא מסכתא דנזיקין, דאיכא למאן דאמר [בבא קמא קב, א] נזיקין
 חדא מסכתא הוא, והוא לשון גמרא דתענית [כד, א-ב]: "בשני דרב יהודה כל תנויי בנזיקין הוה",
 עיין שם. בְּטַל הַמַּעֲרָעֵרִין וכו' – לשון משנה [מעשר שני, פרק ה, משנה טו] יוחנן כהן גדול העביר
 הודיות [...] ואף הוא בטל את המעורערים ואת המקפין וכו'⁹³. מִשׁוּשְׁנָה בֵּין הַחוּחִים – רוצה לומר:
 ישראל שנקראו שושנים בין החוחים [שיר השירים ב, ב]. וּבִסְפָּנָה דִּרְיִן – רוצה לומר: ישראל
 ש[ו]רין בין החוחים ובין הסנאים כי חוח וסנה הכל חדא.

83. בכתה"י נראה שכתוב: "נסיר", אך נראה לי שצ"ל: נסור.
84. עפ"י שיר השירים ה, ג: "פִּשְׁטִי אֶת כְּתָנִי אֵיכָכָה אֶלְבֶּשֶׁנָּה רְחֵצְתִּי אֶת רִגְלֵי אִיכָכָה אֶטְנַפִּם".
85. עפ"י ישעיהו נ, א: "אֵי זֶה סֵפֶר כְּרִיתוֹת אִמְכֶם".
86. עפ"י גיטין לז, ב: "לא שביק היתרא ואכיל איסורא".
87. כוס עיקרין: משקה מעקר. ראה שבת קט ב, במשנה: "וכל המשקין שותה חוץ ממי דקלים וכוס עיקרין",
ושם דף קי, ב.
88. אולי צ"ל: המעורערים.
89. המקף המפריד מופיע בכתה"י. ראה פירוש, ויש להוסיף שהקב"ה נקרא "שְׁכֵנִי סְנָה", וחז"ל אמרו כי הקב"ה
התגלה למשה בסנה כי הסנה רומז לעם ישראל. ראה לדוגמה רבינו בחיי, שמות ג, א: "יִרְמוֹז הַסְנֶה לַעַם
הַשָּׁפֵל אֲשֶׁר בָּרָזַל בָּאָה נַפְשׁוֹ וְהוּא בּוֹעֵר תְּמִיד בְּאֵשׁ הַצִּצְרוֹת וְהַצִּצְרוֹת יִקְיֹפוּהוּ מְכַל צַדִּיק וְרֹאשׁוֹ יִשְׁכַּלָּה בְּצִרְוֹתָיו
וְהוּא עוֹמֵד וּמִתְקַיֵּים בֵּין הָאוֹיְבִים בְּדֶרֶךְ מוֹפֵת וְאֵינָנו אוֹכֵל".
90. הלשון במקור: "דברים שאמרת לי כס טעות הם בידי, ברם..." אך הביטוי שגור בפי רבים בצורה הפוכה
"ברם דברים שאמרת".
91. ראה בתרגום לישעיהו נח, כ.
92. עפ"י כתובות ב, א; ורש"י שם, ד"ה נסתחפה שדהו.
93. הנוסח שם שונה מעט: "אף הוא בטל את המעוררים ואת הנוקפים".

וְתַעֲשֶׂה דִין לַעֲשׂוּקִים לְכָל תּוֹסֵיף עוֹד לְהַכּוֹת⁹⁴ /
 רופא אומן תקרא⁹⁵ כי תחבוש ותעל רמיה למכות
 גוד אסיק מחיצה, לדופן עקומה⁹⁶ ישר ובשר ישועות /
 אם תשתבאי אפרקינד ואהרדינד למדינת⁹⁷ נשבעת בשבועות
 יחלצון ידיך הושע ומינד⁹⁸ והצל עמך משאיות⁹⁹ /
 גאל נפשם והלבש עמך מחלצות¹⁰⁰ ועדיות¹⁰¹
 דלתות הנעולות תפתח ואוקי לן באתרא¹⁰² /
 לקתה חייב לרפאותה, נשכית חייב לפדותה¹⁰³, שלא יטמא בעבודה זרה¹⁰⁴
 בני בי רב דדיירי¹⁰⁵ פחוצות וברחובות במכאובות /
 תבואה הנתנת לשחת¹⁰⁶ תאסוף ותקבץ בזכות אבות
 והעלינו מבור שאון מטיט הנין¹⁰⁷ ותוליכנו קוממיות¹⁰⁸ /

פירוש

גוד אסיק וכו' – על דרך טבעו בארץ שעריה וגו' [איכה ב, ט]. אם תשתבאי וכו' – דכתיב [דברים ל, ד] אם יהיה נדחק בקצה השמים משם יקבצך.

94. עפ"י דברים כה, ג: "ארבעים יפנו לא יסיף פן יסיף להכתו על אלה מכה רבה ונקלה אחיך לעיניך".
95. עפ"י סנהדרין צא, א, ברברי גביהא בן פסיסא ל"ההוא מינא": "אם אתה עושה כן רופא אומן תקרא ושכר הרבה תטול".
96. "גוד אסיק מחיצתא" ו"דופן עקומה" שני מושגים הלכתיים ידועים. ראה לשניהם: סוכה דף ד. והכוונה כאן במשל על ישראל, שהקב"ה יעלה אותם מדיוטא תחתונה וישר עקמומיות שבהם.
97. תרגום: אם תפלי בשבי אפדה אותך ואחזיר אותך למדינתך. על פי נוסח הכתובה, ראה כתובות נא, א.
98. עפ"י תהלים ס, ז: "למען יחלצון ידיך הושיעה ומינד וענני".
99. שאיה = לשון שממה וחורבן. ראה רש"י בראשית כד, כא: "משתאה – לשון שאייה, כמו (ישעיהו ו, יא): שאו ערים [מאין יושב... והאדמה] תשאה שממה". וראה עוד ישעיהו כד, יב: "נשאר בעיר שמה ושאה יפת שער", ובמפרשים שם.
100. עפ"י זכריה ג, ד: "ראה העברתי מעליך עונך והלבש אתך מחלצות".
101. בצד גליון כתה"י נוספה הערה פרשנית מהכותב: "מחלצות ועדיות לשון פאר ועדי".
102. תרגום: ושים אותנו במקומנו. עפ"י לשון הגמרא: "דון מינה ואוקי באתרא". ראה יבמות עח, ב, ושם נסמן.
103. עפ"י כתובות, פרק ה, משנה ט: "נשכית חייב לפדותה... לקתה חייב לרפאותה".
104. רמז להלכה שיש לפדות עבד הנמכר לגוי שלא יטמע בין עובדי כוכבים. ראה רמב"ם, הלכות עבדים, פרק ג, הלכה ז.
105. עפ"י פסחים ח, ב: "הני בני רב דדיירי בבאגא".
106. עפ"י פאה, פרק ו, משנה י: "תבואה הנתנה לשחת". וכאן המובן הוא מלשון השחתה. וכידוע, בני ישראל נקראים תבואה (ירמיה ב, ג): "קדש ישראל לה' ראשית תבואתה".
107. עפ"י תהלים מ, ג: "ויעלני מבור שאון מטיט הנין".
108. מנוסח התפילה: "ותוליכנו קוממיות לארצנו" (עפ"י ויקרא כו, יג).

רָאָה תְּרָאָה בְּעֵינֵי אֱמֶתֶךָ¹⁰⁹ וְהִשָּׁב לְמִקְוָם ג' בְּתֵי דִינִים הַמּוֹרִים הַזֵּרִיּוֹת
הִשָּׁב לְקִרְיַתְךָ הַנֶּאֱנָקִים וְהַנֶּאֱנָחִים¹¹⁰ /
וְתִרְצֶה בְּדָם עֲבָדֶיךָ הַשְּׁפוּדִים, בְּדָם עוֹלָה וּבְכֹחֵם
בְּבִשְׁתֵּינוּ תִּבְיֹט וְתִצִּיץ בְּרַעְתֵּינוּ¹¹¹ אֱלֹהֵי הַרוּחֹת¹¹² /
מִכּוֹת תִּרְבּוּ וְהִרְגָּנִי¹¹³ בְּשִׁבְלִי יְחֹדֶר שְׂמֹךְ, יִרְצֶה לְפָנֶיךָ בְּעוֹלָה וּבְמִנְחֹת
עֹשֶׂה לְמַעַן שְׂכִינַתְךָ¹¹⁴ שְׁגֹלָה מִחוּץ לִירוּשָׁלַם וְחוּץ לְגִבּוֹלִין¹¹⁵ /
שׁוֹר¹¹⁶ בְּבוֹיּוֹן גְּדוֹל, קְדָשִׁים בְּחוּץ וּבְפָנִים חוֹלִין
יִדְעֵנוּ¹¹⁷ כִּי חֲמָאנוּ, רְשָׁעֵנוּ, בְּחִבְלֹת חִבְלֹת¹¹⁸ עֲבִירוֹת /
מִחַל נָא לַעֲזוֹנֵינוּ מֵאַחֵר שְׁקָרָאֲנוּ בָנִים וּבְכוֹרֹת
טוֹב וְסֶלַח¹¹⁹, אֲחֵרֶיךָ מְשׁוֹכִין¹²⁰ וּבְרוּכִין וְעֲלֶיךָ יְהִי מְשָׁלִיכִין /
וְקָנָה אוֹתָנוּ לָךְ, אָף עַל פִּי שְׁאִין לָנוּ דְמִים וְשׁ לָנוּ עֲרֻכִין

פִּירוּשׁ

ג' בְּתֵי דִינִין וכו' – לשון משנה ב---[סנהדרין פרק יא, משנה ב]: שלשה בתי דינין היו שם [אחד יושב על פתח] הר הבית, ואחד על פתח ה[עזרה] ואחד בלשכת הגזית. בבשתינו תביט ותציץ וכו' --- לְמַעַן שְׂכִינַתְךָ שְׁגֹלָה – על דרך [מגילה כט, א] ככל מ---[קום] שגלו שכינה גלה עמהם ו--- בנים ובכורות – על דרך (שמות ד, כב) בְּנֵי כְכָרִי יִשְׂרָאֵל. יהב משליכין – על דרך [תהלים נה, כג] הַשִּׁלַּךְ עַל ה' יְהִי[בְךָ]. אע"פ שאין לנו דמים יש לנו ערכין – לשון גמרא מוכה שחין אין לו דמ[ים] למכר בשוק שאינו שוה לכלום, אבל מ"מ יש לו ערך הקצוב בפרשה ואם אמר אחד ערכו עלי מחויב ליתן] ערך הקצוב בפרשה [ראה ערכין ב, א].

109. עפ"י שמואל א' א, יא: "אם-רָאָה תְּרָאָה בְּעֵינֵי אֱמֶתֶךָ".

110. עפ"י יחזקאל ט, ד: "הַנֶּאֱנָחִים וְהַנֶּאֱנָקִים".

111. עפ"י ברכות טז, ב: "רבי יוחנן בתר דמסיים צלותיה אמר הכי יהי רצון מלפניך ה' אלהינו שתציץ בבשתינו ותביט ברעתנו...".

112. עפ"י במדבר טז, כב; כז, טז.

113. עפ"י אסתר ט, ה.

114. עפ"י נוסח הסליחות (ומקורו בסדר רב עמרם גאון).

115. עפ"י שבת כ, א, במשנה. חוץ לגבולין = מחוץ לגבולות ארץ ישראל.

116. שור = הבט.

117. עפ"י ירמיהו יד, כ.

118. עפ"י ברכות מט, א (ועוד): "אין עושין מצוות חבילות חבילות".

119. עפ"י תהלים פו, ה.

בְּנִיךְ דְּלִי וְכו' [ונטוף עיניך] – לשון גמרא בכתובות [ס, א: "נטוף עיניך קום דרי בריך"]. יעקר הכל

חוץ וכו' – לשון משנה אצל כלאים [פרק ב, משנה ה: "אומרים לו עקור הכל חוץ ממין אחד"]

והרמז כאן שיעקר הכל חוץ משהוא מין אחד – גוי אחד [שמאל ב, ז, כג]. בארבע מיתות

וכו' – רוצה לומר: ישראל הנדונים בכל יום בכל מיני מיתות וצרות, כמו עשרה הרוגי מלכות, וכמו

שאיירע כמה פעמים בסיבת רעש קול תרועת מלחמה. נבלות ושרצים וכו' – רוצה לומר: האומות

מתוך שנאתן של ישראל מצטרפין יחד, ועשו שלום כדי להתייעץ עלינו לבגוד בנו, והוא לשון משנה

במסכת מעילה [פרק רביעי, משנה ג: "כל הנבילות מצטרפין זו עם זו וכל השקצים מצטרפין זה

עם זה"]. בקרן אורה תעמיד – רב הונא הוה מצלי בתר תפילתו הכי [ברכות יז, א, ובמקום רב הונא

צ"ל: רב המנונא, או ר' אלכסנדר, עיין שם]. איש חמודות – זה דניאל [דניאל ט, יח: "הטח אלהי

פירוש

בניך דלי וכו' [ונטוף עיניך] – לשון גמרא בכתובות [ס, א: "נטוף עיניך קום דרי בריך"]. יעקר הכל חוץ וכו' – לשון משנה אצל כלאים [פרק ב, משנה ה: "אומרים לו עקור הכל חוץ ממין אחד"] והרמז כאן שיעקר הכל חוץ משהוא מין אחד – גוי אחד [שמאל ב, ז, כג]. בארבע מיתות וכו' – רוצה לומר: ישראל הנדונים בכל יום בכל מיני מיתות וצרות, כמו עשרה הרוגי מלכות, וכמו שאירע כמה פעמים בסיבת רעש קול תרועת מלחמה. נבלות ושרצים וכו' – רוצה לומר: האומות מתוך שנאתן של ישראל מצטרפין יחד, ועשו שלום כדי להתייעץ עלינו לבגוד בנו, והוא לשון משנה במסכת מעילה [פרק רביעי, משנה ג: "כל הנבילות מצטרפין זו עם זו וכל השקצים מצטרפין זה עם זה"]. בקרן אורה תעמיד – רב הונא הוה מצלי בתר תפילתו הכי [ברכות יז, א, ובמקום רב הונא צ"ל: רב המנונא, או ר' אלכסנדר, עיין שם]. איש חמודות – זה דניאל [דניאל ט, יח: "הטח אלהי אֲזַנְךָ, וְשָׁמַע פֶּקֶחַ עֵינֶיךָ וְרָאָה שְׁמַמְתִּינוּ"].

120. עפ"י שיר השירים א, ד: "מִשְׁכְּנִי אַחֲרֶיךָ נִרְצָה". וכך ביוצר לפרשת החודש: "חמלת על נמוכים אשר אחריו משוכים".

121. בארמית: העלה.

122. עפ"י כתובות ס, א. ורש"י שם ד"ה נטוף עיניך: "זקוף עיניך". וראה רש"י מגילה יד, ב, ד"ה מיטייפי: "צופין למרחוק ודוגמתו במס' כתובות נטוף עיניך".

123. תרגום: בזיון עדיף (יותר גרוע) מצער. עפ"י סוטה ח, ב.

124. בכתה"י יש כאן סימון להדגשת המליצה, וראה בפירוש.

125. עפ"י ירמיהו לב, ז: "כִּי לֹךְ מִשְׁפַּט הַגָּאֵלָה לְקִנּוּת".

126. עפ"י רות ד, ז: "וְזֹאת לְפָנַי בְּיִשְׂרָאֵל עַל הַגָּאֵלָה וְעַל הַתְּמוּרָה".

127. עפ"י אסתר ג, ח: "יִשְׁנּוּ עִם אֶחָד מִפְּזֵר וּמִפְּרָד בֵּין הָעַמִּים".

128. עם ישראל שנקראו סגולה (דברים ז, ו: "בְּךָ בָּחַר ה' אֱלֹהֶיךָ לְהִיּוֹת לוֹ לְעַם סִגְלָה").

129. עפ"י ירמיהו לא, יט: "כִּי מִדֵּי דְבָרֵי בּוֹ זָכַר אֲזַכְּרֶנּוּ עוֹד".

130. עפ"י איוב כא, ו.

131. עפ"י תהלים קיט, קיז: "סִעֲדֵנִי וְאַשְׁעָה וְאַשְׁעָה בְּחֻקֶּיךָ תְּמִיד". השורה הבאה בשיר על פי חלקו השני של הפסוק.

132. עפ"י תהלים נא, יב.

חָנַם חֲנָנוּ וְלֹא יָהִיו חֲזֹרוֹת רִיקָם הַשְׁלֵשׁ עֲשָׂרָה מִיּוֹדוֹת
 זֹאת הִיא נִחְמָתִי¹³³ שְׁשַׁעֲרֵי דְמָעוֹת לְפָנֶיךָ פְּתוּחִין וּמִכּוּנִין /
 קִבֵּל מְלָאִיךָ¹³⁴ וְצִיפּוֹר בֵּית¹³⁵ הַגְּדוּדָה מִן קִנְיִן
 וְדְמָעוֹתֵינוּ יִכְבֶּה חֲרוֹן אַפֶּךָ הַבּוֹעֲרִים בְּנִחְלִים /
 אֲתָה שְׂמִימָה דְמָעוֹתֵינוּ בְּנֹאדְךָ¹³⁶ וּבְכִלִּים
 מְעוֹט וְחֶסֶד דָּם וְחֶלֶב בְּצוּמִינוּ, יִרְצֶה כְּדָם וְחֶלֶב וְכֹחִים וְעוֹלֹת /
 צוּמִינוּ וְרִיחַ רַעְבוֹן נִפְשֵׁינוּ¹³⁷, יִרְצֶה בְּבִשְׁמִים רֹאשׁ מוֹר וְאַהֲלֹת¹³⁸
 תְּשׁוּבוֹת מְעֻשִׂינוּ וְקִרְבוֹנוֹ¹³⁹, כִּי נִחְמְנוּ עַל דְּרָכֵינוּ וּמַעֲלָלִים רָעִים /
 אֵל תִּפְקֹד בְּשִׁבְטֵינוּ וְעוֹנֵנוּ בְּנִגְעֵינוּ¹⁴⁰
 שְׁבִירַת גּוֹפֵינוּ מְרֹב אֲנַחָה¹⁴¹, מִמָּדָּךְ לֹא יֵהָא נִסְתָּרָה /
 לְבוֹת נִשְׁבְּרוֹת וְנִמְסִים כְּמִים יָהִיו לְפָנֶיךָ וּמִשְׁמֶרֶת כְּמִי חֲטָאֵת¹⁴² וְאַפֶּר פָּרָה
 חֲשִׁיבַת עֵינַיִם מְרֹב דְּמָעוֹת טוֹרְדוֹת דּוֹלְפוֹת¹⁴³, יָהִיו חֲשׁוּבִין פְּאוֹר תִּנְרוֹת /
 וְכָלִי מֵאֲכָל אֲשֶׁר לֹא הוּבָאוּ¹⁴⁴, תַּחֲשׁוּב פְּאֲשֶׁר יִבְאוּ הַמִּנְחָה בְּכָלִי מִתְּרוֹת

כאן מתחיל
 תחינה הכתובה
 בספר חסידים
 כ"ל

פירוש

י"ג מדות – ברית כרותה ל"ג מדות שאין חזרות ריקם [ראש השנה יז, ב.]. ששערי דמעות – על דרך הגמרא כל השערים ננעלו חוץ משערי דמעה [בבא מציעא נט, א.]. ואהלות – הוא מין ממניי הבשמים שקורין נעגלי"ך [צפורן]. שבירת גופינו מרוב אנחה – על דרך הגמרא אנחה שוברת חצי גופו של אדם [ברכות נח, ב.]. למשמרת וכו' – על דרך הכתוב [במדבר יט, ט] לְמִשְׁמֶרֶת לְמִי נִדָּה חֲטָאֵת הוּא. דמעות טורדות דולפות – לשון גמרא בפרק אלו מומין [בכורות מד, א.].

133. עפ"י תהלים קיט, נ.
134. טלאיך (טלה ברבים) – כינוי לישראל.
135. עפ"י תהלים פד, ד.
136. עפ"י תהלים נו, ט: "אֲתָה שְׂמִימָה דְמָעָתִי בְּנֹאדְךָ".
137. יתכן והמליצה עפ"י תהלים לג סוף פסוק יט וראש פסוק כ.
138. עפ"י שמות ל, כג: "וְאֲתָה קַח לָךְ בְּשָׂמִים רֹאשׁ מֵרָדֹרֶךְ". ושיר השירים ד, יד: "מֵר וְאַהֲלֹת עִם כָּל רֹאשִׁי בְּשָׂמִים".
139. עפ"י עדיות ז, ב (פרק ה, משנה ז): "מעשיך יקרבון ומעשיך ירחקון".
140. עפ"י תהלים פט, לג: "וּפְקַדְתִּי בְּשִׁבְטֵי פִשְׁעִם וּבְנִגְעִים עֲוֹנִם".
141. כתובות סב, א: "אמר רב אנחה שוברת חצי גופו של אדם".
142. עפ"י במדבר יט, ט: "וְהִיָּתָה לְעֵדוּת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל לְמִשְׁמֶרֶת לְמִי נִדָּה חֲטָאֵת הוּא".
143. עפ"י משלי יט, יג: "וְדִלְךָ טָרֵד".
144. כלומר ההימנעות מאכילה בצום.

מחה פִּשְׁעֵינוּ הַכְּתוּבִים עַל סֵפֶר, בְּשִׁפְכֵינוּ נַפְשֵׁינוּ וּלְבָבֵינוּ¹⁴⁵ עִם דְּמָעוֹת /
 שְׁנֵי בְּגָדֵי חֲמוּדוֹת וּמִנִּיעַת רְחִיצָה, בְּבִגְדֵי כְּהוֹנָה וּטְבִילָה בְּמִקְנָאוֹת¹⁴⁶ /
 בְּמֶן הַרִיקָה וּבְרַכִּים בּוֹשְׁלוֹת¹⁴⁷ מִצוּם, תַּחֲשׁוּב פְּאָבְרִים עַל מוֹקְדָה¹⁴⁸ /
 פִּיּוֹת מִסְטִינָנו סְתוּם¹⁴⁹, צֵא תֹאמֶר לֹא תִזְרַם כְּמוֹ¹⁵⁰ נֶדֶה /
 שְׁאוּר שְׁעָקְסָה וְכָל הַמַּעֲכָבִין הָסֵר שְׁלֹא נָשׁוּב לְמַעֲשִׂים מְכֻעָרִין /
 מַחֲשָׁבָה טוֹבָה צָרַף לְמַעֲשֵׂה יְדֵינוּ בּוֹנֵהוּ¹⁵¹ לְפָנֶיךָ וַיְהִי מִכְפָּרִין וּמְכַשְׂרִין /
 יְהִי רְצוֹן מִלְּפָנֶיךָ שְׁתַּמְצָא נַחַת רוּחַ בְּבִרְיֹתֶיךָ הָאֱהוּבִים /
 וַיִּתְּנֵנוּ לְפָנֶיךָ עַל מוֹדִתֶיךָ וּתְקַרְב רְחוּקִים הַיּוֹשְׁבִים מִחוּץ בְּזָבִים /
 וַתִּתְּנֵה עִם בְּנֶיךָ בְּמִדַּת הַרְחָמִים וּלְפָנֶים מִשׁוּרַת הַדִּין נוֹרָא וְאִיּוֹם /
 מִתְּהַיָּנו טְהִירָה גְּמוּרָה וְאִפְלוּ מִטּוֹמָאָה קְלוּשָׁה שֶׁל טָבוֹל יוֹם /
 נִפְצוֹת יְהוּדָה¹⁵² תִּקְבֹּץ¹⁵³ וַתִּנְהַלֵּינוּ עַל מִי מְנַחֲוֹת¹⁵⁴ בְּמִיּוֹמִים /

כאן מתחיל
תפילה ר'
ישמעאל כ"ז

פירוש

פיות מסטיננו סתום – רוצה לומר: היצר הרע. **שאוור וכל המעכבים וכו'** – רוצה לומר: היצר הרע נקרא שאור והמעכבים הוא שעבוד מלכיות [ברכות יז, א: "ור" אלכסנדרי בטר דמצלי אמר הכי רבון העולמים גלוי וידוע לפניך שרצוננו לעשות רצונך, ומי מעכב? שאור שבעיסה ושעבוד מלכיות"]. **מחשבה טובה וכו'** – על דרך גמרא [קידושין מ, א] הקב"ה מצרף מחשבה טובה למעשה. **מטומאה קלה**¹⁵⁵ – שאין לך טומאה קלה בכל הטומאות כי אם טבול יום, ועל דרך [יחזקאל לו, כה] וְזָרַקְתִּי עֲלֵיכֶם מִים טְהוֹרִים וּגְוִי.

145. עפ"י שמואל א' א, טו: "וְאֶשְׁפֹךְ אֶת נַפְשִׁי לִפְנֵי ה'"; תהלים מב, ה: "אַלֶּה אֲזַכְּרָה וְאֶשְׁפֹּךְ עָלַי נַפְשִׁי"; תהלים סב, ט: "שִׁפְכוּ לִפְנֵי לְבַבְכֶם".
146. כלומר ששינוי הבגדים (לשק?) ועינוי ההימנעות מהרחיצה ייחשבו כעבודת הכהן הגדול ביום כיפור עם בגדי הכהונה, וטבילותיו לפני כל שינוי בגדים מבגדי כהונה לבגדי לבן.
147. עפ"י ישעיהו לה, ג: "חִזְקוּ יְדֵים רַפּוֹת וּבְרַכִּים כְּשִׁלוֹת אֲמִצּוֹ".
148. אברי העולה. עפ"י ויקרא ו, ב: "הוא העלה על מוקדה".
149. כך בנוסח תפילת אבינו מלכנו: "סתום פיות מסטיננו ומקטריגנו".
150. עפ"י ישעיהו ל, כב: "תִּזְרַם כְּמוֹ דָּוָה צֵא תֹאמֶר לוֹ".
151. עפ"י תהלים צ, יז: "וַיְהִי נֶעֱם ה' אֱלֹהֵינוּ עָלֵינוּ וּמַעֲשֵׂה יְדֵינוּ כוֹנֵנָה עָלֵינוּ וּמַעֲשֵׂה יְדֵינוּ כוֹנֵנָהוּ".
152. במקור נכתב: "יודא", אך תיקנתי ל"יהודה" מתוך הנחה שלפנינו רק שגרת הכתיבה שנהגה בעבר לשם יהודה (מתוך הרצון להימנע מכתובת שם ה').
153. עפ"י ישעיהו יא, יב: "וּנְפִצּוֹת יְהוּדָה יִקְבֹּץ מֵאַרְבַּע כְּנָפּוֹת הָאֶרֶץ".
154. עפ"י תהלים כג, ב: "עַל מִי מְנַחֲוֹת יִנְהַלֵּנִי".
155. בשיר: קלושה.

ובתי בְּנִסְיוֹת וּבְתִי מְדַרְשׁוֹת קָבַע לְאֶרֶץ חֲמֵדָה טוֹבָה וְרַחֲבַת¹⁵⁶ יָדַיִם
 זָכִינוּ וְאֶסְקִינוּ לְגִמּוּר שְׁמַעְתָּתָא מִפּוּמִיָּה דְּמָרִיָּה¹⁵⁷ חוֹצֵב לְהָבִים¹⁵⁸ וְגו' [צוּצִים /
 וְלִדְרֹשׁ עַל כָּל קוּץ וְקוּץ¹⁵⁹ וְלִגְמּוּר חֲלִיסָר מְתִיבְתָּא בְּמִלָּתָא עוֹקְצִין¹⁶⁰
 תִּשְׁבִּי הָבָא לְתִרְץ קוּשִׁיּוֹת¹⁶¹ וְלִהְשׁוֹת הַמַּחְלֻקָּת וְלַעֲשׂוֹת בְּעוֹלָם שְׁלֹם
 כִּי יִדְבֵּר שְׁלֹם עַל עַמּוֹ¹⁶², ה' יִבְרַךְ אֶת עַמּוֹ בְּשְׁלֹם¹⁶³.

פִּירוּשׁ

ובתי מדרשות קבע וכו' – על דרך הגמרא [מגילה כט, א] לעתיד [לכוא] יוקבעו כל בתי כנסיות
 ובתי מדרשות שבחוצה לארץ בארץ ישראל וזהו לארץ חמדה טובה וכו'. זכנו וכו' – לשון גמרא
 [ביצה כז, א] אזכה ואסק לגמור שמעתא מפומיה דמריה, והרמזו כאן להקב"ה על דרך הכתוב
 [במדבר כג, כג] כַּעַת יֵאָמֵר וְלִישְׁרָאֵל מָה פָּעַל אֵל. ולעשות שלום בעולם וכו' – על דרך
 המשנה [סוף מסכת עדיות] אין אליהו בא לקרב רחוקים וירחק קרובים אלא להשוות המחלוקות
 שנאמר [מלאכי ג, כג] הִנֵּה אָנֹכִי שֹׁלֵחַ לָכֶם אֶת אֱלֹהֵי הַנְּבִיא וגו' וְהַשִּׁיב לָב אָבוֹת עַל בָּנִים וגו'.

156. מנוסח ברכת המזון, ראה ברכות מד, א.
157. ללמוד שמועה מפי בעל השמועה. ביטוי רוח בתלמוד.
158. כינוי לקב"ה בפיוטים שונים. עפ"י תהלים כט, ז: "קול ה' חָצַב לְהַבּוֹת אֵשׁ".
159. עירובין כא, ב: "קווצותיו תלתלים – אמר רב חסדא אמר מר עוקבא מלמד שיש לדרוש על כל קוץ וקוץ תילי
 תילים של הלכות". ובמנחות כט, ב: "אמר רב בשעה שעלה משה למרום מצאו להקב"ה שיושב וקושר
 כתרים לאותיות, אמר לפניו רבש"ע מי מעכב על ידך, אמר לו אדם אחד יש שעתידי להיות בסוף כמה דורות
 ועקיבא בן יוסף שמו שעתידי לדרוש על כל קוץ וקוץ תילין תילין של הלכות".
160. ברכות כ, א: "ואנן קא מתנינן בעוקצין תליסר מתיבתא". וברש"י שם: "בתליסר מתיבתא – ב"ג פנים יש
 בינינו משנה וברייתא של ששה סדרים ומסכת עוקצין גם היא ב"ג פנים כגון משנת רבי ור' חייא ומשנת בר
 קפרא ולוי ותנא דבי שמואל והכי אמרינן במסכת נדרים (מא, א) רבי מתני הלכתא ב"ג פנים".
161. רומז לנוטריקון המפורסם שבמילה "תיקו" = "תשבי יתרץ קושיות ואבעיות". מובא בשל"ה, תורה שבעל
 פה, אות תי"ו, וכן בתוספות יום טוב למסכת עדיות, סוף פרק שמיני, שכתב שכך "רגילין לומר". וראה עוד:
 יעיר און (עין זוהר) להחיד"א (מערכת ת, אות לו) שהביא את דברי היעב"ץ שהשיג על בעל "תוספות יום
 טוב" באמרו שנוטריקון זה "הבל הוא", והשיבו כי הנוטריקון נמצא כבר ב"ספר הקדוש קנה כ"י ובפרק
 הקדמת הרמב"ם לפי' המשנה שלא נדפס".
162. עפ"י תהלים פה, ט.
163. תהלים כט, יא.